

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՍԱՐԱՆ

Վ. Բ. ՊԱԽԱԼՈՎ

ՈՉ ԳԾԱՅԻՆ ՖԻԶԻԿԱՅԻ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԼՐՈՂԱՏՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԶԵՂՆԱՐԿ

Հաստատված է երաժշտականության
ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից
որպես բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների
լարարատոր աշխատանքների ուսումնական ձեռնարկ

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2011

ՀՏԴ 53 (07)
ԳՄԴ 22.3 ց7
Պ 140

Յրատարակության է Երաշխավորել
ԵՊՀ ֆիզիկայի ֆակուլտետի խորհուրդը

Գրախոսներ՝

Ֆիզ. մաթ. գիտ. դրկտոր, պրոֆեսոր և Վ. ՆԵՐԿԱՐԱՐՅԱՆ
Ֆիզ. մաթ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ Ա. Հ. ՄԱԿԱՐՅԱՆ

ՊԱԽԱՌՈՎ Վ. Բ.

Պ 140 Ոչ գծային ֆիզիկայի ներածություն: Լաբորատոր
աշխատանքների ուսումնական ձեռնարկ / Վ.Բ. Պա-
խարյով. – Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2011 թ., 72 էջ:

Վերջին տարիներին զարգանում է մի գիտություն,
որը կապված է տարբեր բնագավառների ոչ գծային
երևոյթների հետ: Այն առնչվում է ինչպես բնական գիտու-
թյունների, այնպես էլ հումանիտար և նույնիսկ հասարա-
կական գիտությունների հետ: Այն ունի մի շարք անվա-
նումներ՝ ոչ գծային ֆիզիկա կամ դինամիկա, սիներգետի-
կա և այլն:

Այդ բազմազանության մեջ անփոխարինելի է ներկա-
յացվող լաբորատոր աշխատանքների դեռը, որը կրում է
փորձարարական և համակարգչային մոդելավորման
բնույթը: Սույն ձեռնարկի նպատակն է տարբեր գիտություն-
ների խնդիրները ուսուարկել ոչ գծային ֆիզիկայի տե-
սանկյունից:

Ձեռնարկը նախատեսված է «Ոչ գծային ֆիզիկա»
առարկան ուսումնասիրողների գիտելիքների խորացման
համար:

ԵՊՀ Գրադարան

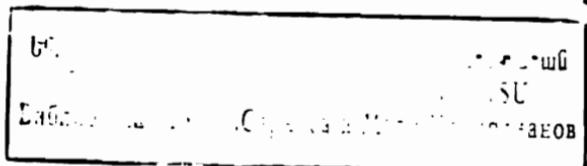

ՅԴ 53 (07)
ՄԴ 22.3 ց7

SU0188299

ISBN 978-5-8084-1450-1

Ը ԵՊՀ հրատարակություն, 2011 թ.
Ը Պախարյով Վ. Բ. 2011 թ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅԱՌԻՆ

XX դարի երկրորդ կեսը նշանավորվեց ֆիզիկայի, ռադիոֆիզիկայի (և ոչ միայն) համար լուրջ զարգացումներով: Այդ կտրուկ փոփոխությունները առնչվում էին ինչպես բնական, այնպես էլ հումանիտար գիտությունների բնագավառներին: Արդյունքում զարգացավ նոր ուղղություն, որն այսօր մի շարք անվանումներ ունի՝ ոչ գծային ֆիզիկա, ոչ գծային դինամիկա, սիներգետիկա և այլն: Այն ներառում է այնպիսի ուղղություններ, ինչպիսիք են՝ բիֆուրկացիաները, քառար, տարօրինակ ատրակտորները, ֆրակտալները, պատկերների ծևավորումը, սոլիստոնները, կոմպլեքս համակարգերը և այլն:

Երևույթների այդ նոր և հսկայական բազմազանության ընկալման զորժում անփոխարինելի է ուսումնական լաբորատոր աշխատանքների դերը: Ոչ գծային ֆիզիկայի ասպարեզում այդ լաբորատոր աշխատանքների իրականացումը առանձնանում է հատկապես այն հանգամանքով, որ այստեղ, բացի ավանդական փորձարարական աշխատանքներից, զգալի տեղ են զբաղեցնում համակարգչային մոդելավորման հետ կապված աշխատանքները:

Սակայն, առկա մեծաքանակ տեսական դասագրքերի պայմաններում, լաբորատոր աշխատանքների համակարգված շարադրումը պարունակող գրքերը բացակայում են: Սույն ծեռնարկի նպատակն է լրացնել այդ բացը:

Այն կարող է օգտակար լինել բակալավրիատի ու մագիստրատուրայի ուսանողներին, ինչպես նաև բոլոր նրանց, ովքեր ցանկանում են ինքնակրթությամբ ստանալ ներածական գիտելիքներ ոչ գծային ֆիզիկայի մասին:

Չեռնարկում բերված լաբորատոր աշխատանքները կարելի է բաժանել երեք խմբի:

- Զուտ փորձարարական
- Միայն համակարգչային մոդելավորման կիրառմամբ
- Աշխատանքներ, որոնցում փորձարարական չափումները ուղեկցվում են համակարգչային մոդելավորմամբ:

Լաբորատոր աշխատանքներում անդրադարձ կա ոչ միայն ֆիզիկայի, ռադիոֆիզիկայի, այլ նաև քիմիայի, կենսաբանության հետ կապված հարցերին:

Ոչ գծային ֆիզիկայի բազմադիսցիպլինային բնույթն այն դարձնում է անհրաժեշտ դասընթաց ուսանողների մտահորիզոնը ընդարձակելու համար, ինչը խիստ կարևոր է հետագա մասնագիտական առաջընթացի համար:

Չեղնարկի համար իիմք են ծառայել Երևանի պետական համալսարարանի ֆիզիկայի ֆակուլտետի «Ոչ գծային ֆիզիկա» առարկայից հեղինակի կողմից լաբորատոր աշխատանքների կազմակերպելուն և անցկացումը:

Հեղինակն իր երախտագիտությունն է հայտնում <<ԳԱԱ ֆիզմաթ. բաժանմունքի վարիչ, ակադեմիկոս Յ. Ս. Չիլինգարյանին, օպտիկայի ամբիոնի վարիչ Ֆիզ-մաթ. գիտ. դոկտ. պրոֆեսոր Ռ. Ս. Հակոբյանին, օպտիկայի ամբիոնի պրոֆեսոր, Ֆիզ-մաթ. գիտ. դոկտ. Լ. Ս Ասլանյանին, ռադիոֆիզիկայի ֆակուլտետի ԳԲՀ ռադիոֆիզիկայի և հեռահաղորդակցության ամբիոնի պրոֆեսոր, Ֆիզ-մաթ. գիտ. դոկտ. Խ. Վ. Ներկարարյանին և ֆիզ-մաթ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ Ա. Հ. Մակարյանին՝ ծեղնարկն ընթերցելու և արժեքավոր դիտողությունների համար:

Աշխատանք 1

ՓՈՒԱՅԻՆ ԴԻՄԱՏՎԱՐ

Աշխատանքի նպատակն է պարզ օրինակով ծանոթանալ դիմամիկ համակարգի նկարագրության որակական մեթոդներին:

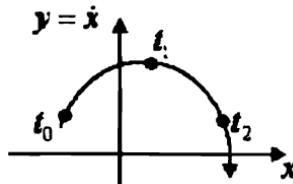
ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ծարժման մասին առավել ամբողջական տեղեկություն, իհարկե, կարելի է ստանալ համակարգի վարքը նկարագրող հավասարման լուծումից: Սակայն միշտ չէ, որ այդպիսի լուծում հնարավոր է գտնել: Ուստի և առաջնահերթ են դառնում որակական նկարագրման մեթոդները:

Տատանման պատկերման համար, բացի $x(t)$ կախվածությունից, կիրառում են **փուլային հարթության** մեթոդը: Համակարգի վիճակը նկարագրենք ($\dot{x}, x$) առանցքներով հարթության վրա, որը կանվանենք փուլային (ազատության մեկից ավելի աստիճանների դեպքում ընդունված է անվանել փուլային տարածություն): Համակարգի վիճակը տվյալ պահին հարթության վրա նկարագրվում է կետով, որը ժամանակի ընթացքում տեղաշարժվում է գծելով, այսպես կոչված, փուլային հետագիծ (նկ.1):

Հարկ է նշել, որ տվյալ դեպքում ժամանակը խաղում է պարամետրի դեր և փուլային հետագիծը տրվում է $y = y(x)$ կախվածությամբ:

Պարզության համար քննարկենք ազատության մեկ աստիճան ունեցող կրնսերվատիվ համակարգի՝ նյութական կետի, շարժումը կողորդինատից կախված ուժի ազդեցությամբ: Նյութական կետի դիրքն ամբողջությամբ նկարագրվում է մեկ x կոորդինատով, իսկ համակարգի մեխանիկական վիճակը՝ կետի դիրքով (x) և արագու-

Նկ.1. Փուլային հետագիծ տեսքը:

թամբ ($\dot{x} = y$): Պարզության համար ընդունենք, որ գանգվածը՝ $m = 1$: Այդպիսի համակարգի շարժումը կարելի է նկարագրել Նյուտոնի օրենքով

$$\ddot{x} = f(x) \quad (1)$$

կամ առաջին կարգի երկու հավասարումների օգնությամբ

$$\frac{dx}{dt} = y, \quad \frac{dy}{dt} = f(x): \quad (2)$$

Փուլային հարթության վրա պատկերող կետի վարքը նկարագրող դիֆերենցիալ հավասարումն ունի հետևյալ տեսքը

$$\frac{dy}{dx} = \frac{f(x)}{y} \quad \text{կամ} \quad \frac{dy}{dx} = \varphi(x, y), \quad (3)$$

իսկ կետի շարժման արագությունը

$$v = \sqrt{\left(\frac{dx}{dt}\right)^2 + \left(\frac{dy}{dt}\right)^2} = \sqrt{y^2 + [f(x)]^2} \quad (4)$$

Ընդգծենք, որ անհրաժեշտ է տարբերել նյութական կետի արագությունը և փուլային հարթության վրա պատկերող կետի շարժման արագությունը: Ինչպես երևում է (4) արտահայտությունից պատկերող կետի արագությունը միշտ տարբեր է 0-ից, բացի հավասարակշռության դիրքից ($f(x) = 0$), որտեղ միաժամանակ

$$y = 0: \quad (5)$$

Ուստի, բոլոր այդ կետերը համապատասխանում են հավասարակշռության վիճակներին (մասնիկն անշարժ է մնում) և ընկած են փուլային հարթության արսցիսների առանցքի վրա:

Կոնսերվատիվ համակարգի դեպքում (3) հավասարումն ինտեգրվում է, քանի որ փոփոխականներն անջատվում են

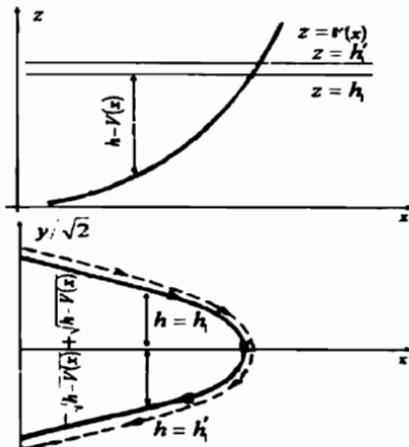
$$\frac{1}{2} y^2 + V(x) = h, \quad (6)$$

որտեղ $V(x) = - \int_0^x f(\xi) d\xi$ և $V'(x) = -f(x)$, իսկ h -ը՝ ինտեգրման հաստատունն է: Տվյալ դեպքում (6)-ն արտահայտում է էներգիայի պահպանման օրենքը: Խսկապես, $y^2/2 = mx^2/2$ ու կինետիկ էներ-

գիան է, $V(x) = 0$ ՝ համակարգի պոտենցիալ էներգիան. h -ը՝ սկզբնական ($x(t=0) = x_0, \dot{x}(t=0) = \dot{x}_0$) պայմաններից կախված հաստատուն (կուտակված լրիվ մեխանիկական էներգիան): Նկատնք հետևյալը. բոլոր այն արժեքներին՝ $x = \bar{x}_1, \bar{x}_2 \dots \bar{x}$, (հատուկ կետերի արսցիսները), որտեղ $f(\bar{x}_i) = 0$, համապատասխանում են $V'(\bar{x}_i) = 0$: Հետևաբար, այդ արժեքները համապատասխանում են պոտենցիալ էներգիայի քստրեմալ արժեքներին, այսինքն՝ կամ մինիմումին, կամ մաքսիմումին, կամ շրջնան կետին: Կարելի է կատարել (6) հավասարման հատուկ կետերի դասակարգում՝ Ելեկով հատուկ կետերում պոտենցիալ էներգիայի վարքից: Մինչ այդ հարցին անցնելը՝ նկատենք նաև հետևյալը: (6) հավասարումը չի փոխվում $y \rightarrow -y$ փոխարինման ժամանակ: Հետևաբար, բոլոր կորերը (փուլային հետագծերը) համաչափ են արսցիսների առանցքի նկատմամբ:

Նկատենք, եթե հայտնի է $V(x)$ ֆունկցիայի տեսքը, ապա կարելի է նշել փուլային դիմանկարը կառուցելու պարզ ճանապարհ: Օգտվենք այսպես կոչված «էներգիայի հաշվեկշռի հարթությունից» z, x -կոորդինատական առանցքներով, որի վրա կառուցենք $z = V(x)$ պոտենցիալ էներգիան (Ակ.2):

Բանի որ $y^2/2 = h - V(x)$, ապա h -ը տրված լինելու դեպքում՝ կինետիկ էներգիան կպատկերվի $h - V(x)$ տարբերությամբ: Ինչպես ասվել էր, այն տիրույթում, որտեղ կինետիկ էներգիան բացասական է, շարժումն արգելված է: Փուլային դիմանկարը ստանալու

Ակ.2. Փուլային դիմանկարի կառուցումը «էներգիայի հաշվեկշռի հարթության» օգնութեամբ էներգիայի երկու տարբեր արժեքների դեպքում:

համար բավական է արմատ հանել $h - V(x)$ մեջությունից և սեղադրել փուլային հարթության վրա (x -երի առանցքի նկատմամբ համաչափի). Նկատենք, որ $v/\sqrt{2} = \pm\sqrt{h - V(x)}$ կրկնակի նշանը մեծ նշանակություն ունի համակարգի վարքի համար: Դրանով է պայմանավորված պարբերական լուծումների առկայությունը: Ծարժումը հետագի այդ հատվածով կարելի է գտնել արդեն քննարկված դասողությունների օգնությամբ: Փոփոխելով h -ը՝ կարելի է ստանալ այլ հետագի և:

Այժմ բերված մեթոդն օգտագործենք պարզ համակարգի վարք հավասարակշռության վիճակների շրջակայքում ուսումնասիրելու համար: Քննարկենք ներդաշնակ տատանումը նկարագրող

$$\ddot{x} + \omega_0^2 x = 0 \quad (7)$$

հավասարումը: Ինչպես հայտնի է, այս հավասարմամբ կարող է նկարագրվել թե զսպանակին անրացված բերի, թե մաթեմատիկական ճուծանակի, թե տատանողական կոնտուրի տատանումները: Նման հավասարմամբ են նկարագրվում նաև մի շարք այլ համակարգեր, որոնց կանորադարնանք հետագայում: Նշանակենք $y = \dot{x}$ և ներկայացնենք այն առաջին աստիճանի երկու հավասարումների համակարգի օգնությամբ

$$\dot{x} = y, \dot{y} = -\omega_0^2 x: \quad (7a)$$

Արտաքսելով ժամանակը՝ կստանանք փուլային հետագի հավասարումը

$$dy/dx = -\omega_0^2 x/y: \quad (8)$$

(8) հավասարման լուծումների բազմությունը կազմում են ինտեգրալ կորերի ընտանիք: Այն ինտեգրալ կորերը, որոնց վրա նշված է շարժման ուղղությունը, կոչվում են փուլային հետագեցք: (8) հավասարման ինտեգրումից հետո փուլային հետագի համար ստանում ենք

$$\frac{x^2}{W} + \frac{y^2}{W\omega_0^2} = 1 \quad (9)$$

Ո հաստատունը որոշվում է սկզբնական պայմաններից և իրենից ներկայացնում է համակարգին հաղորդված էներգիայի մեջությունը (հաստատուն արտադրիչի ճշտությամբ): Ինչպես տեսնում

Ենք (նկ.3), վերին կիսահարթությունում փուլային կետը կարող է շարժվել միայն ծախսից աջ, քանի որ $x > 0$ և x -ը կարող է միայն աճել: Նման ձևով ստորին կիսահարթությունում սլաքը պետք է ուղղված լինի աջից ձախ:

Այստեղ նույնպես ճշգրիտ լուծումը կարելի է ստանալ ինտեգրմամբ: Եթե փուլային հետագծի տեսքը տրված է: $\dot{x} = y(x)$, ապա, անջատելով փոփոխականները, կստանանք

$$dt = dx / y(x) \quad (10)$$

և ինտեգրելուց հետո

$$t - t_0 = \int_{x_0}^x \frac{dx}{y(x)}: \quad (11)$$

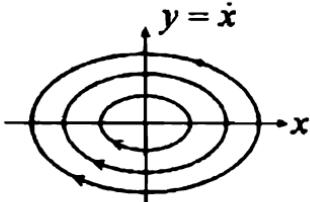
Տեղադրելով ներդաշնակ տատանակի փուլային հետագծի հավասարումը՝ (11)-ից կստանանք

$$T = 2 \int_{-\sqrt{W}}^{\sqrt{W}} \frac{dx}{\omega_0 \sqrt{W - x^2}} = \frac{2}{\omega_0} \arcsin \frac{x}{\sqrt{W}} \Big|_{-\sqrt{W}}^{\sqrt{W}} = \frac{2\pi}{\omega_0}. \quad (12)$$

Այսպիսով, ներդաշնակ տատանակի տատանման պարբերությունը (կամ փուլային կետի մեջ լրիվ պտույտ կատարելու ժամանակը) կախված չէ նրա սկզբնական էներգիայից (W -մեծությունից): Այս հատկությունը կոչվում է սինքրոնություն:

Փուլային հետագծերի համախումբը կոչվում է փուլային դիմանկար: Փուլային դիմանկարը հնարավորություն է ընծեռում ստանալ մի շարք կարևոր տվյալներ դիմանիկ համակարգի շարժման վերաբերյալ: Փուլային դիմանկարի մեջ հիարկե, պետք է նշովի նաև $x = \dot{x} = 0$, այսինքն՝ տատանակի հավասարակշռության վիճակը նկարագրող կետը: Ինչպես տեսնում ենք, ներդաշնակ տատանակի դեպքում այդպիսի կետը առանձնացված է և կոչվում է **կենտրոն**: Եղանակնելով՝ նշենք որ փուլային հարթության վրա փակ հետագծերի առկայությունը նշանակում է պարբերական շարժման գոյություն:

Վանող ուժով գծային համակարգի հավասարումը կարելի է ներկայացնել հետևյալ տեսքով

Նկ. 3. Ներդաշնակ տատանման փուլային հետագիծը

$$\ddot{x} - \alpha^2 x = 0 : \quad (13)$$

Այսպիսի հավասարմանք, մասնավորապես, նկարագրվում է մաթեմատիկական ճոճանակի շարժումը վերին՝ անկայուն հավասարակշռության վիճակի շրջակայքում: Ինտեղրելով նախորդ դեպքի նման՝ ստանում ենք

$$y^2 - \alpha^2 x^2 = C : \quad (14)$$

Սա հիանդրությունների ընտանիքի հավասարումն է (տես նկ.4): $C = 0$ -ն համապատասխանում է այդ ընտանիքի ասինպուտներին

$$y = \pm \alpha x , \quad (15)$$

որոնք անցնում են հավասարակշռության վիճակով.

Հավասարակշռության վիճակը, որով անցնում են միայն երկու ինտեգրալ կորեր, կոչվում է **թամբ**. Ի՞նչ հետևություն կարելի է անել այս փուլային դիմանկարից: Դիտելով պատկերող կետի շարժումը՝ կարելի է համոզվել, որ որտեղ էլ լինի այն (բացի հատուկ կետից և $y = -\alpha x$ ասինպուտից), ի վերջո, կիեռանա հավասարակշռության վիճակից. Ընդ որում, նրա շարժումը միշտ կինի ոչ պարբերական: Պատկերող կետի արագությունը զրո է դառնում միայն հատուկ կետում: Այսպիսով, եթե անզամ պատկերող կետը շարժվում է որևէ ինտեգրալ կորով, ակըսնապես հատուկ կետի ուղղությամբ, ապա, ի վերջո, այն կիայտնի հավասարակշռության վիճակից հեռու, բացի $y = -\alpha x$ ասինպուտով շարժման դեպքից, այսինքն, նշված հավա-

սարակշռության վիճակն անկայուն է:

Իրական համակարգերում միշտ տեղի է ունենում էներգիայի կորուստ: Մեխանիկական համակարգերում առավել տարածված է "շփնան ուժի" գծային կախվածությունը արագությունից (ընդունված է այն անվանել մածուցիկ շփում): Մածուցիկ շփնան առկայությամբ գժային տատանակի ազատ տատանումները նկարագրվում են հետևյալ հավասարմաբ:

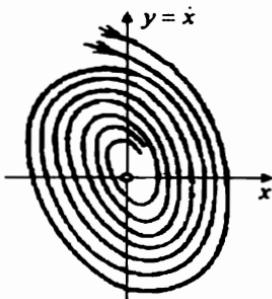
$$\ddot{x} + 2\dot{x} + \omega_0^2 x = 0 . \quad (16)$$

որը համարժեք է հետևյալ երկու հավասարումների համակարգին

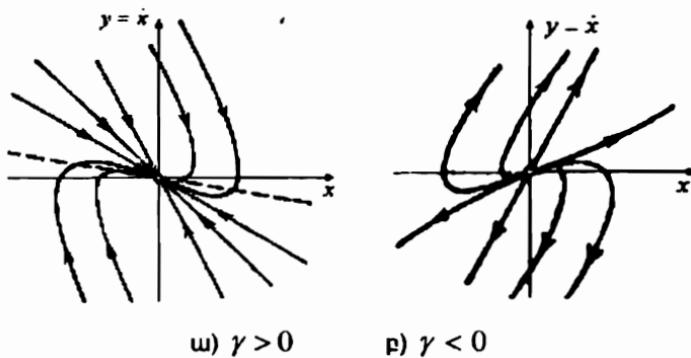
$$\begin{cases} \dot{x} = y \\ \dot{y} = -2\gamma y - \omega_0^2 x \end{cases} \quad (17)$$

Ոչ բարդ, սակայն երկար ծևափոխությունների օգնությամբ կարելի է ցույց տալ, որ փոքր մարման դեպքում ($\gamma^2 \ll \omega_0^2$) փուլային դիմանկարը հավաքվող պարույր է: Հավասարակշռության վիճակն այս դեպքում կոչվում է **կայուն կիզակետ** (տես նկ.5): Այսպիսի փուլային դիմանկարի տեսքից արդեն հետևում է, որ ցանկացած սկզբնական պայմանների դեպքում (բացի հավասարակշռության վիճակից) մեր դիսիպատիվ համակարգի շարժումը նարող տատանողական պրոցես է:

Փուլային հարթության վրա բոլոր պարույրներն ասիմպտոտորեն նույնականացնելու են կոորդինատների սկզբնակետին, ինչ պատկերող կետի շառավիդ վեկտորն անընդհատ նվազում է: Եթե $\gamma^2 > \omega_0^2$, ապա գծային տատանակի շարժումը լինում է ոչ պարբերական մարող (տես նկ.6):

Նկ. 5. Փոքր մարմանը գծային տատանակի փուլային դիմանկարը Հավասարակշռության վիճակը կայուն կիզակետ:

Նկ. 6. Ոչ պարբերական տատանումներ կատարող գծային տատանակի փուլային դիմանկարը Հավասարակշռության վիճակը հանգույց:
ա) կայուն, բ) անկայուն

Այստեղից ակնհայտ է, որ $\gamma < 0$ դեպքում համակարգի էներգիան ժամանակի ընթացքում աճում է: Դա հնարավոր է միայն, եթե համակարգում առկա է էներգիայի սեփական աղբյուր: Իհարկե, դա այլևս սովորական ինաստով շփում չէ, սակայն, քանի որ այն նկարագրվում է դիֆերենցիալ հավասարման նույն չ պարունակող գումարելիով, ինչ որ սովորական շփումը, ընդունված է $\gamma < 0$ դեպքում օգտագործել "բացասական շփում" հասկացությունը:

Անփոփենք՝ թվարկելով հավասարակշռության վիճակները.

1 ԿԵՆՍՐՈՒՄ: $\gamma = 0$, այսինքն՝ մածուցիկ շփումը բացակայում է, $\lambda_{1,2} = \pm i\omega_0$:

2. ԿԻՊԱԿԵՏԸ: $\omega_0 > \gamma > 0$, $\lambda_{1,2} = -\gamma \pm i\sqrt{\omega_0^2 - \gamma^2}$ Կիպակետը կարող է լինել կայուն ($\gamma > 0$) և անկայուն ($\gamma < 0$):

3. ՀԱՆԳՈՒՅԾ: $\omega_0 < \gamma$, $\lambda_{1,2} = -\gamma \pm \sqrt{\gamma^2 - \omega_0^2}$; $\gamma > 0$:

4. ԱՋԱՏԵՐՎԱԾ ՀԱՆԳՈՒՅԾ: $\omega_0 = \gamma$, $\lambda_{1,2} = -\gamma$:

5. ԹԱՄԲ: $\omega_0 < |\gamma|$, $\lambda_{1,2} = -\gamma \pm \sqrt{\gamma^2 - \omega_0^2}$; $\gamma < 0$:

Սա հավասարակշռության խիստ կարևոր տեսակ է, որը հանգեցնում է սոլիտոնի և քառսի:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՏԱՐՄԱՍՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

1. Հավաքել (17) մաթեմատիկական մոդելին համապատասխանող ծրագիր:
2. Կառուցել $x(t)$, $y(t)$ գրաֆիկները և $y(x)$ փուլային դիմանկարը:
3. Փոփոխելով արաջարկված պարամետրերը ուսումնասիրել համապատասխան գրաֆիկների վարքը:
4. Պարզ էլեկտրոնային սինթայի օգնությամբ ստանալ փուլային դիմանկարը օսցիլոգրաֆի վրա (տես աշխ. 3 և 4):

Աշխատանք 2

«ԳԻՉԱՏԻՉ - ԶՈՒ» ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՄԱԹԵՄԱԹԻԿԱԿԱՆ ՄՈՂԵԼԱՎՈՐՈՒՄ

Աշխատանքի նպատակն է պարզագույն «Գիշատիչ-զու» համակարգի օրինակով ծանոթանալ մրցակցային հավասարումներին:

ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես հայտնի է, կենդանի էակների փոփոխության հարցում ընտրության կարևորագույն գաղափարին Դարվինը հանգել է արհեստական ընտրության մեթոդների ուսումնասիրնան ժամանակ: Բնության մեջ այդ ընտրության անալոգը նա գտել է Մալթուսի աշխատանքներին ծանոթանալուց հետո, ըստ որի բնական ընտրության պատճառ է մի կողմից կենդանի էակների թվի գերաճը, մյուս կողմից անկատար էակների հսկայական չափերի հասնող կոտորածը: Մեզ համար առավել կարևոր է այն հանգամանքը, որ 1798 թ. Մալթուսն արդեն օգտվում էր պարզ նարենատիկական մոդելից

$$\frac{dN}{dt} = \varepsilon N, \quad N = N_0 \exp(\varepsilon t), \quad (1)$$

որտեղ N -ը տվյալ տեսակի թվաքանակն է, ε -ը՝ աճի տեսակարար արագությունը, N_0 -ն՝ տեսակի թվաքանակը ժամանակի սկզբնական պահին:

Այս տեսության բնական զարգացում էր հանդիսանում 1928-1929թ. Կոլտերայի կողմից առաջարկված «Գոյության կովի նարենատիկական տեսությունը», որի համար հիմք էին ծառայել միջերկուական ծովի շուկաներում գիշատիչ ձկների թվի տատանումները տարբեր տարիների ընթացքում: Ներկայումս այս նոյելը հիմք է հանդիսանում տեսական էկոլոգիայի և կյանքի էվոլյուցիայի տեսության համար:

Ենթադրենք, փակ արգելանոցում բնակվում են երկու տեսակներ գիշատիչներ և զոհեր: Զոհերը (օրինակ, նապաստակները, որոնց թիվը $N_1(t)$ է) սնվում են բուսական կերով, որի քանակն անսպառ է, իսկ գիշատիչները (օրինակ, աղվեսներ, որոնց քանակը

$N_2(t)$ է) սրնվում են բացառապես զոհերով: Եթե արգելանոցում բնակվում են միայն զոհեր, ապա նրանց քանակը աճում է

$$N_1 = \varepsilon_1 N_1 : \quad (2)$$

$\varepsilon_1 > 0$ -ն աճի հաստատուն գործակիցն է: Արգելանոցում միայն գիշատիչների բնակվելու դեպքում նրանց քանակը նվազում է

$$N_2 = -\varepsilon_2 N_2 : \quad (3)$$

$\varepsilon_2 > 0$ -ն նվազման հաստատուն գործակիցն է: Երկու տեսակների համատեղ գոյակցության պայմաններում գիշատիչների քանակը կամի, իսկ զոհերինը՝ կնվազի այնքան ավելի արագ, որքան մեծ է նրանց հանդիպման հաճախությունը: Այսպիսով, տեսակների համատեղ գոյակցությունը կարելի է նկարագրել հավասարումների հետևյալ համակարգով

$$N_1 = N_1(\varepsilon_1 - \gamma_2 N_2) \quad (4a)$$

$$N_2 = -N_2(\varepsilon_2 - \gamma_1 N_1) : \quad (4b)$$

Նկատենք $\gamma_1 \neq \gamma_2$, քանի որ մեկ գիշատիչը կարող է ոչնչացնել մի քանի զոհի: Համակարգի դինամիկ հավասարակշռության վիճակին համապատասխանում է $N_1 = N_2 = 0$, ուստի

$$N_1^0 = \frac{\varepsilon_2}{\gamma_1}, \quad N_2^0 = \frac{\varepsilon_1}{\gamma_2} : \quad (5)$$

Ստացիոնար վիճակից փոքր շեղումների ($n_i \ll N_i, i=1,2$) դեպքում

$$N_1(t) = N_1^0 + n_1(t), \quad (6a)$$

$$N_2(t) = N_2^0 + n_2(t) : \quad (6b)$$

Գծայնացնելուց հետո ստանում ենք

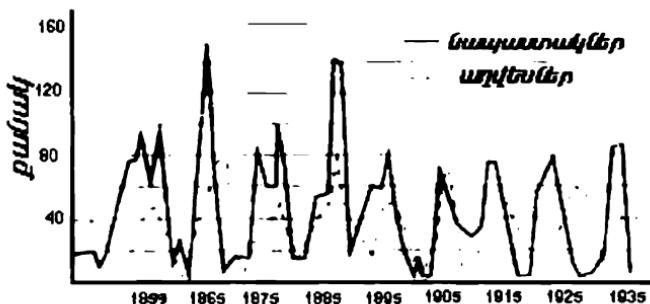
$$\dot{n}_1 = -\frac{\gamma_2}{\gamma_1} \varepsilon_2 n_2, \quad \dot{n}_2 = \frac{\gamma_1}{\gamma_2} \varepsilon_1 n_1 :$$

Որտեղից, դիֆերենցիով առաջին հավասարումն ըստ t -ի և, օգտվելով երկրորդից, ստանում ենք.

$$\ddot{n}_1 + \omega_0^2 n_1 = 0, \quad (7)$$

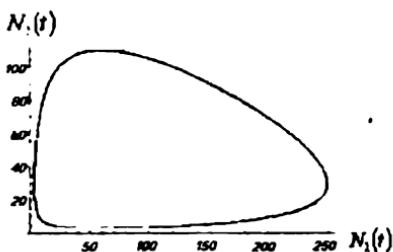
$$\text{որտեղ } \omega_0^2 = \varepsilon_1 \varepsilon_2 :$$

Ինչպես տեսնում ենք, գծայնացված դեպքում համակարգում տեղի են ունենում բնակեցվածությունների թվի ներդաշնակ տատանումներ:

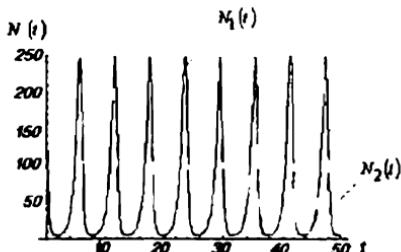

Նկ. 1 Թիկիիկ տատանումները գիշատիչ-զոհ համակարգում:

Առավել ընդհանուր դեպքում տատանումները պահպանվում են, սակայն նրանց ներդաշնակ բնույթը խախտվում է: Ստորև բերված նկ. 1-ում պատկերված են աղվեսների և նապաստակների քանակի ժամանակային կախվածությունը (Կանադայի հյուսիսում կատարված դիտումների արդյունքները 1845-1935թթ.):

Նկ.2 Գիշատիչ-զոհ համակարգի փուլային դիմանկարը.

Նկ.3. $N_1(t)$ և $N_2(t)$ մեծությունների ժամանակային կախվածությունները:

Դժվար չէ կառուցել (4) համակարգի փուլային դիմանկարը օգտվելով թվային մոդելավորումից: Նկ.2-ում պատկերված է գիշատիչների և զոհերի շրջանային փոփոխությունը պատկերող փուլային դիմանկարը. իսկ նկ. 3-ում՝ նրան համապատասխանող $N_1(t)$ և $N_2(t)$ կախվածությունները:

Նման մոդելը, սակայն հաշվի չի առնում, որ անգամ գիշատիչների բացակայության դեպքում զոհերի թիվը սահմանափակ տարածում չի կարող անսահման աճել: Երկու տեսակների աճի ինքնասհմանափակումը հաշվի առնող համակարգն ունի հետևյալ տեսքը

$$\begin{aligned}\dot{N}_1 &= N_1(\varepsilon_1 - \gamma_{11}N_1 - \gamma_{12}N_2) \\ \dot{N}_2 &= -N_2(\varepsilon_2 + \gamma_{22}N_2 - \gamma_{21}N_1)\end{aligned}\quad (8)$$

Ավելացված $-\gamma_{11}N_1^2$ և $-\gamma_{22}N_2^2$ գումարելիները հենց արտահայտում են ինքնասհմանափակման պրոցեսները՝ պայմանավորված կերի սահմանափակմաբ:

Քննարկված պարզագույն մոդելը կարելի է ընդհանրացնել տեսակների ավելի մեծ թիվ համար: n -տեսակների առկայությամբ հավասարումների համակարգը կունենա հետևյալ տեսքը

$$\frac{dN_r}{dt} = \varepsilon_r N_r + \frac{1}{\beta_r} \sum_{s=1}^n \alpha_{sr} N_s N_r: \quad (r=1,2,\dots,n)$$

Այստեղ N_r -ը r -րդ տեսակի քանակն է: ε_r գործակիցները պայմանավորում են r -րդ տեսակի վարքը մյուս տեսակների բացակայության դեպքում: Հանդիպումների բացակայության դեպքում բոլոր տեսակները ժամանակի ընթացքում կամ անհետանում են ($\varepsilon_r < 0$), կամ նրանց թիվն անընդհատ աճում է ($\varepsilon_r > 0$): Երկրորդ գումարելին բնութագրում է տեսակների փոխազդեցությունը: Ըստ Կոլտերայի՝ $\alpha_{sr} = -\alpha_{rs}$ Եթե $\beta_r = 1$, ապա մի տեսակի կենսազանգվածի նվազումը ճշգրիտ կիամակշռվեր մյուսի աճով: $1/\beta_r$ դրական թիվը համարժեքության Կոլտերայի թիվն է, այնպես որ տեսակների միջև զույգ առ զույգ հանդիպումների դեպքում անհետացած (կամ ավելացած) s -րդ տեսակի քանակի հարաբերությունը r -րդ տեսակի ավելացածին (կամ կորցրածին) նույն ժամանակահատվածում հավասար է $\beta_s^{-1}/\beta_r^{-1}$. Երկու տեսակների առկայության դեպքում այս հավասարումը վերածվում է (8) համակարգին:

ՕՐԳԱՆԻՉԱՍԻ ԽՍՈՒՏԱՅԻՆ ՈՒԺԵՐԸ

Նախորդ քննարկումը տարածենք քաղցկեղածին բջջների հետ օրգանիզմի ինունային համակարգի պայքարը նկարագրելու համար: Որպես փոփոխականներ հանդես են զալիվ չարորակ բջջների յ («զոհ») և լիմֆոցիտների x («գիշատիչ») թվերը: Հայտնի է, որ չարո-

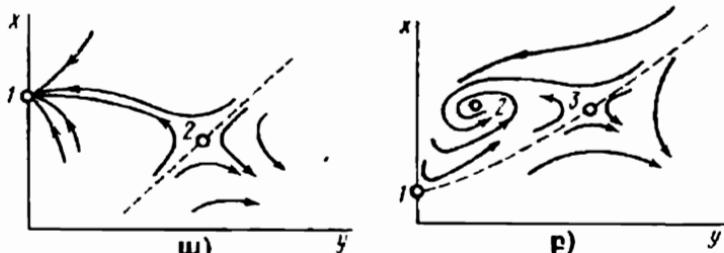
րակ նորագոյացությունների առկայությամբ լիմֆոցիտները սկզբնապես հայտնվում են մեծ քանակությամբ, իսկ ուռուցքի աճին զուգընթաց ինունային համակարգի ակտիվությունը նվազում է Այդ դեպքում փոխազդեցության մոդելը ներկայացվում է հետևյալ տեսքով

$$\frac{dx}{dt} = axy - bxy^2 - vx - \gamma xy + \chi, \quad (9a)$$

$$\frac{dy}{dt} = ay - \gamma xy. \quad (9b)$$

Ընդունում են, որ 1) ուռուցքի բջջների թիվն աճում է էքսպոնենցիալ օրենքով, 2) քաղցկեղային բջջների և լիմֆոցիտների փոխազդեցության ժամանակ ոչնչանում են երկուսն էլ, 3) լիմֆոցիտների բազմացման տեսակարար արագությունը $\mu = ay^2 - by$ (փոքր յ-երի դեպքում լիմֆոցիտների աճը խթանվում է ուռուցքի կողմից, մեծի դեպքում արգելակվում): 4) Գոյություն ունի լիմֆոցիտների մշտական հոսք հաստատուն χ արագությամբ և նրանց բնական վախճան՝ $-vx$ արագությամբ:

Եթե χ հոսքը բավականաչափ մեծ է, ապա համակարգն ունի երկու հասուն կետ: Նրա փուլային դիմանկարը պատկերված է նկ 4-ում:

Նկ.4. Լիմֆոցիտների (x) և չարորակ բջջների (y) փոխազդեցությունը նկարագրող փուլային դիմանկարը: Ընդհատ գիծը համակարգի սեպարատորիսան է

ա) 1 - կայուն հանգույց 2 - թամբ, բ) 1 և 3 - թամբ, 2 - կայուն կիզակետ.

Կախված սկզբնական պայմաններից ինտեգրալ կորերը կամ գնում են կայուն 1 կետը, կամ հեռանում են անվերջություն ($x \rightarrow 0, y \rightarrow 0$): Առաջին դեպքում մենք ունենք լրիվ առողջացում, երկրորդ դեպքում ուռուցքի անսահման աճ և լիմֆոցիտների նվազում: Առողջացման և հիվանդության տիրույթները բաժանված են

սեպարատորիստով, որն անցնում է 2 կետով: Ըստ փուլային դիմանկարի, հասկանայի է, որ ուռուցքի ձնշման համար երբեմն բարերար ազդեցություն կարող է ունենալ իմունային համակարգի կողմնակի խթանումը, որը սակայն արդյունավետ կարող է լինել միայն հիվանդության նախնական փուլում:

Պարամետրերի որոշ կոմբինացիաների դեպքում հնարավոր է այլ տարբերակ և եթե հայտնվում է երրորդ հաստուկ կետը, չ առանցքի վրայի 1 կետը դառնում է անհավասարակշիր և ինտեգրալ կորերը փաթաթվում են կայուն 2 կետին, իսկ 3 կետով անցնում է սեպարատորիստն Այս դեպքում լրիվ առողջացում չի դիտվում և մի շարք տատանումներից հետո օրգանիզմի իմունային ուժերի և չարորակ նորագոյացության միջև հաստատվում է հավասարակշիր վիճակ:

Այսպիսով, նույնիսկ պարզագույն մոդելը հնարավորություն է տալիս լուսաբանել ուռուցքի հետ օրգանիզմի պայքարի մի շարք հարցեր: Իհարկե, այն չի առաջարկում պայքարի արդյունավետ մեթոդներ, սակայն մոդելավորումը խթանում է այլ բնագավառում փորձարարական ուսումնասիրությունները: Այսպես, օրինակ, իմունային համակարգերի մոդելները հնարավորություն են տվել բացահայտել մի շարք սուր վարակիչ հիվանդությունների ընթացքի առանձնահատկությունները (օրինակ, մալարիա, թոքախտ) ճշտվել են մի շարք դեղամիջոցների ներարկման հետ կապված խնդիրները:

Այսպիսով, կենսաբանական կիմետիկան կարող է օգնել բժշկությանը հայտնաբերելու բուժման մեթոդների ռացիոնալ ստրատեգիան, քանի որ դեղի ազդեցությունը մաթեմատիկական լեզվով նշանակում է կենդանի օրգանիզմները բնութագրող պարամետրերի դեկապարում:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՅՈՒԹ

- Հավաքել (4) մաթեմատիկական մոդելին համապատասխանող ծրագիր
- Կառուցել $N_1(t)$, $N_2(t)$ գրաֆիկները և $N_1(N_2)$ փուլային դիմանկարը:
- Փոփոխելով առաջարկված պարամետրերը ուսումնասիրել համապատասխան գրաֆիկների վարքը:
- γ_{11}, γ_{22} գործակիցների տարբեր արժեքների դեպքում (8) համակարգի ուսումնասիրությամբ քննարկել համապատասխան գրաֆիկների փոփոխությունը սննդի պաշարի սահմանափակության հաշվառման պայմաններում:

Աշխատանք 3

ՎԻՆԻ ԿԱՄՐՁԱԿ: ԿԱՅՈՒՆ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՑԻԿՆ

Աշխատանքի նպատակն է Վինի կամրջակն օգտագործել այնպիսի ազդանշանի հետազոտման համար, որը սկսվում է անկայուն կիզակետում և ավարտվում կայուն սահմանային ցիկլում (Աշխ. 1): Ընդ որում, աշխատանքի ընթացքում ուսումնասիրվում էն ազդանշանի թե անցունային, թե կայուն փուլերը:

ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Կայուն սահմանային ցիկլ ստանայու համար աշխատանքում որպես գեներատոր օգտագործվում է էլեկտրոնային շղթա. որը կոչվում է Վինի կամրջակ: Վինի կամրջակը հատուկ ուսումնասիրվում է տարրական էլեկտրոնիկայի դասընթացում, քանի որ այն ծևավորում է շատ ճշգրիտ և կայուն սինուլսութայլ տատանումներ: Այդ դասընթացում, սակայն, Վինի կամրջակի ոչգծայնությունը հազվադեպ է հիշատակվում և հետազոտվում:

Վինի կամրջակի ստեղծած տատանումներն ավտոնոն են, այսինքն հարկադրող ուժը հաստատուն է: Ստացված պարբերական շարժումը կոչվում է սահմանային ցիկլ և այն հետևանք է համակարգի ավտոնոմության և կորուստների նշանափոխության: Վինի կամրջակում օգտագործվում է դրական և բացասական հակադարձ կապերի ($\text{P}4\text{C}$ և $\text{R}4\text{C}$) հավասարակշռությունը կայուն սինուլսութային ազդանշան ստանայու համար (հիշեք ճայնագրիչում տուղոցի առաջցումը երբ միկրոֆոնը մոտիկ է գտնվում բարձրախոսին): Երբ շղթան նոր է միացված սննան աղբյուրին, դրական հակադարձ կապն ուժեղ է քան ոչ գծային բացասական հակադարձ կապը: Ակզբնական ցանկացած աղյուկ (լայն սպեկտրով), որը միշտ առկա է շղթայում, աճում է և համակարգը հեռանում է անկայուն կիզակետից. Քանի որ $\text{R}4\text{C}$ -ի ոչ գծային դիմադրությունում (շիկացման լամպ կամ թերմիստորներ) տատանման լայնույթը մեծանում է, հո-

* $\text{P}4\text{C}$ -ն ելքային լարման որոշակի մասի վերադարձն է մուտք առանց փուլի փուլության (համակուլ), իսկ $\text{R}4\text{C}$ -ն նոյնը, սակայն 180° փուլային շեղմամբ (հակակուլ):

սանքը նույնպես աճում է և, որպես հետևանք, ոչօժային դիմադրությամբ վերահսկվող բացասական հակադարձ կապն աճում է մինչև դուրսկան հակադարձ կապին համակշռելը: Եթե նրանք հավասարվում են, շղթան հասնում է սահմանային ցիկլի շեմին և սկսվում են պարբերական տատանումները:

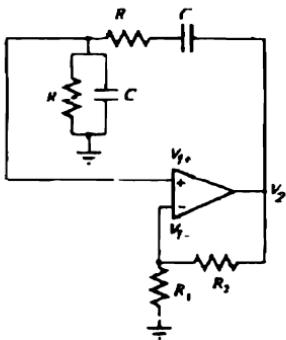
Վիճի կամրջակի շղթան հիմնականում աշխատում է շեմի շրջակայքում. և, այդ դեպքում, գեներատորի ելքային լարումը գրեթե իդեալական սինուսոիդալ տատանում է: Սահմանային ցիկլի փուլային դիմանկարը շրջանագիծ է: Վիճի կամրջակի ուրվագիծը պատկերը ներկայացված է նկ. 1-ում: Նկարում երանելունվ նշանակված է օպերացիոն ուժեղացուցիչը (ՕՌ), որն ունի երկու անկախ մուտքեր:

Ներկայացնենք իդեալական օպերացիոն ուժեղացուցիչի աշխատանքի վերաբերյալ որոշ տեղեկություններ:

1. Օպերացիոն ուժեղացուցիչը նշանակված են (+) և (-) նշաններով: ՕՌ-ի շրջող (հնվերտող) մուտքում բացասական (-) նշանը բեռայնությունը չէ: Դա նշանակում է, որ մուտքային և ելքային ազդանշանները շեղված են 180° -ով (հակափուլ): (+) նշանը համապատասխանում է փուլային շեղման բացակայությանը (համափուլ):

2. Չշղող և շրջող մուտքերի մեջ կապ գոյություն չունի: Իդեալական ՕՌ-ն ունի անվերջ մեծ մուտքային դիմադրություն:

3. Հաստատուն լայնույթով ելքային ազդանշան ստանալու համար չշղող և շրջող մուտքերի լարումները պետք է լինեն հավասար:

Նկ. 1. Վիճի կամրջակը որպես գեներատոր ($\text{N} \times \text{N}$ և $\text{P} \times \text{P}$):

Թի համարժեք սխեման բերված է նկար 2-ում: Z_1 և Z_2 դիմադրու-

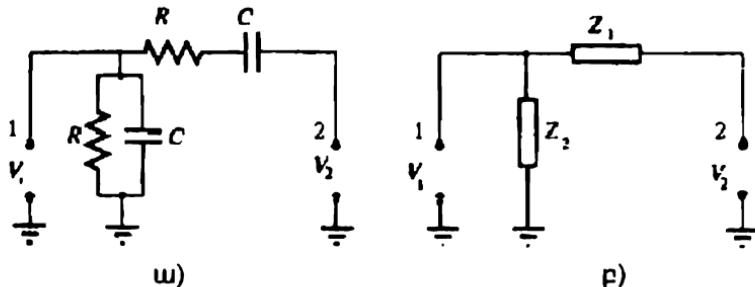
թյություն, կամ այն շատ փոքր է: Այդ կանոններից կարելի է հաշվել $\text{R}_{\text{N}} \times \text{N}$ և $\text{R}_{\text{P}} \times \text{P}$ մեծությունը:

Ամբողջ շղթայի գործողությունը հասկանալի դարձնելու համար նախ քննարկենք դրական և բացասական հակադարձ կապերն առանձին առանձին, այնուհետև միաժամանակյա աշխատանքի դեպքում:

Նկ. 1-ում դրական հակադարձ կապի ($\text{N} \times \text{N}$) առանձնացված տիրու-

թունների կոնպլեքս դիմադրությունները ներկայացված են ուղղանկյան տեսքով:

Որոշենք ՕՌ-ի V_2 ելքից փոփոխական ազդանշանի n^r մասն է վերադառնում V_1 մուտքը: Բոլոր ազդանշանների լարումները չափվում են հողանցման 0 կետի նկատմամբ: Օպերացիոն ուժեղացուցչի 2 և 0 կետերի միջև V_2 ելքային լարման առկայությամբ է պայմանավորված հոսանքը Z_1 և Z_2 կոնպլեքս դիմադրություններով:

Նկ.2. Դրական հակադարձ կապը (ա) և նրա համարժեք սխեման (բ):

Հաջորդաբար միացված Z_1 և Z_2 կոնպլեքս դիմադրություններով հոսանքի մեծությունը

$$I = \frac{V_2}{Z_1 + Z_2}, \quad (1)$$

որտեղ $Z_1 = R - jX$, $Z_2 = -jRX/(R - jX)$, ունակության ռեակտիվ դիմադրությունը $X = 1/\omega C = 1/2\pi\nu C$, $j = \sqrt{-1}$ կերծ միավոր է, ν -ն՝ փոփոխական ազդանշանի հաճախությունը: Փոփոխական ազդանշանի լարումը հողանցման և 1 ելքի միջև $V_{1+} \equiv V_1$ է, այսինքն, $V_1 = IZ_2$ և, վերջնականորեն,

$$V_1 = V_2 \frac{Z_2}{Z_1 + Z_2}: \quad (2)$$

R և X նշանակումները հաշվի առնելով (2)-ը կգրենք հետևյալ տեսքով

$$V_1 = V_2 \frac{(-jRX)}{(R^2 - X^2) - j(3RX)}: \quad (3)$$

Հավասարումից անմիջապես երևում է, որ V_1 -ը իր առավելագույն արժեքին հասնում է $R = X$ դեպքում. Դրանում կարելի է համոզվել ածանցելով (3) հավասարումն ըստ X -ի և հավասարեցնելով ստացվածը գրոյի: Հետևաբար V_1 -ի առավելագույն արժեքն է

$$V_1 = V_2/3, \quad (4)$$

ինչը ապահովում է առավելագույն $\Delta\zeta$: Դա նշանակում է, որ ելքային լարման $1/3$ մասը տրվում է մուտքային սեղմակներին: Ներմուծենք $\Delta\zeta$ -ի գործակիցը որպես V_2/V_1 , հարաբերություն: Այդ դեպքում նախորդ քննարկումներից հետևում է, որ

$$V_2/V_{1+} = V_2/V_1 = 3:$$

Նկ. 1-ում ցույց է տրված, թե ինչպես է դրական հակադարձ կապը ապահոված գործող օպերացիոն ուժեղացուցչում: Եթե $R = X$, ապա ազդանշանի մեկ երրորդ մասը վերադառնում է հետ օպերացիոն ուժեղացուցչի չշրջող ($\neq$) մուտքին: $\Delta\zeta$ -ի գրոյականից տարբերվելու հետևանքով, ցանկացած փոքր ելքային ազդանշանի առկայության դեպքում $O(1)-n$ արագ հասնում է հագեցնան: Օրինակ, ենթադրենք ելքային ազդանշանն ունի միավոր արժեք: $\Delta\zeta$ -ի հետևանքով առաջին անգամ ազդանշանն ուժեղացվում է մինչև $1 + 1/3$, այսուհետև մինչև $1,33 + 1,33/3$, հետո $1,77 + 1,77/3$ և այսպես մինչև հագեցնում: Հագեցումը տեղի ունի, քանի որ շղթան չի կարող լարումը բարձրացնել առավել քան օպերացիոն ուժեղացուցչի լարման սահմանային արժեքը:

Փորձում կարելի է որոշել նաև դրական հակադարձ կապի մուտքի և ելքի միջև եղած փուլային շեղումը: Կարելի է ասել, որ մուտքում և ելքում փուլային շեղման առկայության դեպքում $\Delta\zeta$ -ն առաջացնում է ելքային ազդանշանի դեստրոկտիվ ինտերֆերենցիա: Բազմապատկերով (3)-ի համարից և հայտարարց հայտարարության մեջ կատարված համարությունը, և առանձնացնելով իրական ու կեղծ մասերը՝ կստանանք Φ փուլային շեղումը

$$\operatorname{tg}\Phi = \frac{R^2 - X^2}{3RX}. \quad (5)$$

(5) հավասարումը ցույց է տալիս, որ եթե X -ը փոփոխվում է R -ի մերժակայքում, ապա V_2 և V_1 -ի միջև փուլային շեղումը փոքր

և և այն կարելի է անտեսել (հակադարձ կապը դրական է): ԴՀԿ-ի գործակիցը մնում է $1/3$, ինչպես կար նախկինում:

$$R = X = 1/\omega C = 1/2\pi\nu C$$

դեպքում ν հաճախության համար ունենք

$$\nu = \frac{1}{2\pi R C} : \quad (6)$$

Մնացած բոլոր հաճախությունները ստեղծում են փուլային շեղում: Ծղրայում առկա աղմուկը կարող է ընդգրկել ռեզոնանսային հաճախություն: Այդ հաճախությունն արագորեն ուժեղացվում է մինչև հագեցման հասնելը: Ինչպես վերևում նշեցինք, ակուստիկական համակարգը պատահականորեն ուժեղացնելով սեփական աղմուկը, հասնում է հագեցման և ստեղծում սաստիկ սուլոց: Դա տեղի ունի միկրոֆոնի և բարձրախոսի ԴՀԿ-ի պատճառով, որը կարելի է դեկավարել փոփոխելով նրանց միջև եղած հեռավորությունը: Ինչ կարելի է անել, որպեսզի սահմանափակենք այդ «էլեկտրոնային աղետը»: ԴՀԿ-ն վերահսկելու համար Վինի գեներատորում օգտագործվում է ոչ զժային բացասական հակադարձ կապ (ԲՀԿ): Կամրջակի ԲՀԿ-ի հատվածը ցույց է տրված նկ. 3-ում: Ինչպես երևում է, V_2 լարման համար կարող ենք գրել

$$V_2 = I(R_2 + R_1) : \quad (7)$$

ՕՌ-ի (-) մուտքի լարումը ներկայացնենք

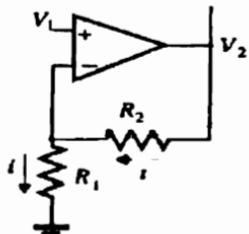
$$V_- = IR_1 \quad (8)$$

տեսքով:

Եթե $V_- = V_+ = V_1$, ապա ԲՀԿ-ի գործակիցը նշանակելով $B = V_2/V_1$, կստանանք

$$B = \frac{V_2}{V_1} = \frac{R_1 + R_2}{R_1} : \quad (9)$$

Ցածր հաճախությունների համար հաճախ օգտագործվում է այնպիսի ՕՌ, որն ունի շատ մեծ (10^5 և ավելի) ուժեղացում: ԲՀԿ-ն, արտահայտված B -ով, փոքրացնում է լրիվ ուժեղացումը մինչև

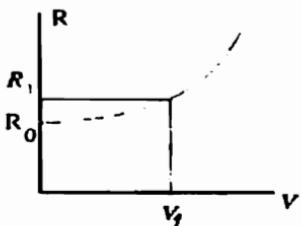
Նկ.3. Վինի կամրջակի բացասական հակադարձ կապի հատված

$V_{1+} = V_2 / B$ արժեքը. Այժմ լրիվ ուժեղացնան գործակիցը նշանակելով G տառով, կգրենք

$$G = V_{1+} / V_{1-} = B/3 \quad (10)$$

Որպեսզի լրիվ շղթայի ուժեղացումը հավասար լինի մեկի (կայուն ռեժիմ), պետք է որ $B = 3$, իսկ (9) հավասարման մեջ $R_2 = 2R_1$, ($R_1 = 0,5R_2$): Եթե $R_2 > 2R_1$, ապա $B > 3$ և լրիվ ուժեղացումը մեծ է մեկից: Եթե $R_2 < 2R_1$, ապա $B < 3$, և V_2 -ում առկա ցանկացած մուտքային ազդանշան կծփոխ գրոյի: Հետևաբար, $B<4$ -ի կրիտիկական արժեքը 3 է: Վիճի կամրջակի վիմենան ստեղծում է կայուն սինուսոիդալ տատանումներ՝ պահպանելով $B<4$ -ի արժեքը: Եթե $B = 3$, ապա $G = 1$, ուրեմն համակարգը կայուն է:

Վիճի կամրջակը ոչ գծային շղթա է, քանի որ R_1 դիմադրությունն

ունի ոչ գծային բնութագիր: Այսպիսի ոչ գծային դիմադրությունն այս աշխատանքում իրականացվում է շիկացնան լամպի միջոցով: Լամպի դիմադրությունն աճում է պոտենցիալների տարրերության մեծացման ժամանակ, ինչպես ցուց է տրված նկ.4-ում: Փոքր V լարման համար լամպի դիմադրությունը ներկայացվում է թեյլորի շարքի տեսքով

$$R_1(V) = R_0 + R'(0)V + \frac{1}{2!} R''(0)V^2 + \dots \quad (11)$$

Քանի որ $V = 0$ շրջակայքում կորի թեքությունը հավասար է զրոյի, ուրեմն բավականին փոքր V -երի համար կարելի է գրել.

$$R_d = R_1 - R_0 = KV^2. \quad (12)$$

որտեղ $K = R''(0)/2!$, իսկ ավելի բարձր կարգի անդամները (11)-ում անտեսվել են: R_d -ն ներկայացնում է լամպի դիմամիկ կամ դիֆերենցիալ դիմադրությունը: R_0 արժեքը լամպի դիմադրությունն է, եթե հոսանքը լամպում բացակայում է (չափվում չ փորձը կատարելուց առաջ):

ՄԱՐՍԱՆ ԳՈՐԾԱԿՑԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

R_d դինամիկ դիմադրության փոփոխության արագությունը դեպավարվում է երկու մրցակից մեխանիզմներով

1. Կիրառված լարման հետևանքով լամպի տաքացում:
2. Շրջապատի ազդեցությամբ լամպի սառեցում (մինչև սենյակային ջերմաստիճան):

Ենթադրելով, որ R_d -ի փոփոխության արագությունը ժամանակի ընթացքում ուղիղ համեմատական է R_d -ին՝ կստանանք

$$\frac{dR_d}{dt} = -\frac{R_d}{\tau} + KV^2 \quad (13)$$

Աջ մասի առաջին անդամը հանապատասխանում է սառեցմանը և ունի բացասական նշան: τ -ն սառեցման կամ ռելաքսացիայի ժամանակն է, այսինքն, այն ժամանակը, որի ընթացքում դիմադրությունը փոքրանում է e անգամ: Սառեցման (օրինակ շղան անջատելիս կամ R_2 դիմադրությունը փոքրացնելիս) կամ տաքացման հետևանքով (13) բանաձևից հետևում է (միայն առաջին անդամի հաշվառմամբ)

$$R_d = R_i e^{-\frac{t}{\tau}} = R_i e^{-\gamma t} \quad (14)$$

որտեղ $\gamma = 1/\tau$ -ն մարման գործակիցն է: Սարման առկայությամբ ելքային լարումը կներկայացվի հետևյալ տեսքով

$$V_2 = V_{2\max} e^{-\gamma t} \cos(\omega_0 t + \phi) \quad (15)$$

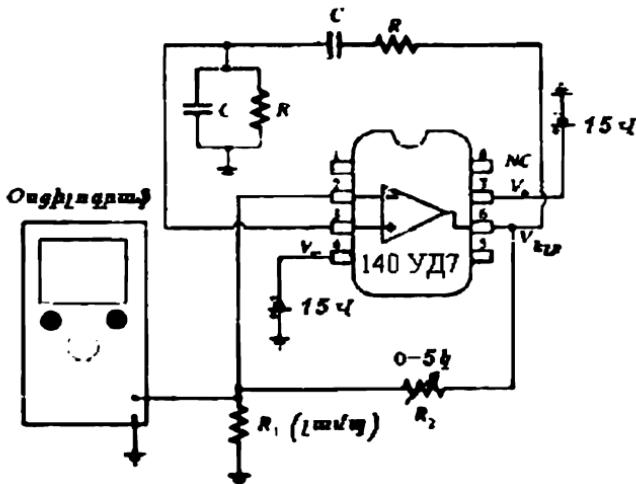
(13) բանաձևի աջ մասի երկրորդ ամուամը գրգռման պայմանն է, որը հետևում է (12) բանաձևից: Որպեսզի Վինի կամրջակը միանա, լամպի դիմադրության R_d արժեքը պետք է փոքր լինի $0.5R_2$ -ից (ինչպես հետևում է (9) բանաձևից): Այդ դեպքում $B > 3$ և, որպես հետևանք, լրիվ ուժեղացումը մեծ է մեկից ($G > 1$): Քանի որ լամպի հոսանքը մեծանում է, դիմադրությունն աճում է և B -ն հասնում է 3 արժեքին: Այդ կետում շղան գրգռում է համարյա իդեալական սինուսիդային տատանումներ հաստատուն լայնույթով և հաճախությամբ: Եթե հոսանքը ինչ-որ պատահական պատճառով աճի, ապա լամպի դիմադրությունը (R_d) կմեծանա, B -ի արժեքը 3-ից կփոքրա-

նաև ուժեղացումը կդառնա 1-ից փոքր, որի հետևանքով շղթան ինքնաբերաբար այնպես կշտկվի, որ կփոքրանա ելքային ազդանշանի արժեքը և B -ի արժեքը նորից կհասնի երեքի: Ընդհանրապես դիմադրության ջերմային ռելաքսացիայի ժամանակը ավելի մեծ է, քան ազատ տատանումների պարբերությունը: Եթե ռելաքսացիայի ժամանակը ավելի փոքր լիներ, քան պարբերությունը, ապա R_1 -ի ցանկացած փոփոխություն կաղավաղեր ազդանշանը: Լամպի ռելաքսացիայի ժամանակը հիմնականում $0.2 - 2.0$ վայրկյան տիրություն է, այնպես որ աշխատանքում ստացված տատանման պարբերությունը մոտ տասն անգամ փոքր է այդ ռելաքսացիայի ժամանակից: Դա նշանակում է, որ Վինի կամրջակը կարող է գրգռել հինգ հերցից բարձր հաճախությամբ սինուսոիդալ տատանում:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

Առաջարրանք1. Ստանալ սինուսոիդային տատանում (սահմանային ցիկլ): Ծղթայում փոփոխություններ չնոցնել և գրանցել տվյալները, քանի որ դրանք օգտագործվելու են հաջորդ աշխատանքում:

1.1. Ծղթայի ամբողջական սխեման պատկերված է նկ 1.5-ում:

Նկ. 1.5 Վինի կամրջակի սխեման:

Որպես օպերացիոն ուժեղացուցիչ օգտագործվում է 140УД7 : Սննան համար ցանկալի է օգտագործել $+15$ և -15C լարման երկու առանձին աղբյուրներ: Երկու դիմադրությունների և երկու ունակությունների արժեքները կրիտիկական չեն. բայց պետք է հավասար լինեն իրար: Փորձում ստացված հաճախությունը կլինի 5 $\angle$ –ից բարձր: Օրինակ կարելի է վերցնել $R = 47 \text{ կՕմ}$ և $C = 0,022 \text{ մկֆ}$:

1.2. R_1 դիմադրության համար օգտագործում են դիմադրությունների արկղ, որի միջոցով կարելի է ընտրել R_2 դիմադրության ճշգրիտ արժեքը:

1.3. Թվային չափիչ սարքի միջոցով որոշել լամպի R_0 սկզբնական դիմադրությունը. R_1 դիմադրության դերում շատ լավ են աշխատում փոքր շիկացման լամպերը (12C): Որոշել այն R_2 արժեքը, որի դեպքում գեներատորը կիեռանա իր շեմից (կիզակետից):

1.4. Օգտագործել (6) հավասարումը. շղթայի ռեզոնանսային հաճախության արժեքը հաշվելու համար:

1.5. Միացնել շղթան:

1.6. R_1 -ը ($R_2 \approx 2R_0$) այնպես կարգավորեք, որ օսցիլոգրաֆի վրա դիտվի սինուսոիդային տատանում: Համոզվել, որ սինուսոիդ ստացվելու դեպքում $2R_1 = R_2$:

1.7. Ինչպիսի՞ն է R_2 -ի կրիտիկական արժեքը: Հաշվել R_1 -ը: Ինչպիսի՞ն է R_d դինամիկ դիմադրությունը, որտեղ $R_d = R_1 - R_0$:

1.8. Օսցիլոգրաֆի կամ հաճախաչափիչ օգնությամբ չափել սահմանային ցիկլին համապատասխանող հաճախության արժեքը և համեմատել (6) հավասարումից ստացված տեսական արժեքի հետ:

1.9. Օսցիլոգրաֆի վրա սինուսոիդայի տատանում ստացվելուց հետո անջատել սննան աղբյուրը:

1.10. Միացնել սխեման և հետևել սահմանային ցիկլին ծգոտող ազդանշանին:

1.11. Փորձել բացատրել անցումային պրոցեսը:

1.12. Կրկնել նույն քայլերը R_2 -ի մեջ արժեքների համար:

Առաջադրանք 2. Ռելաքսացիայի ժամանակի որոշումը:

2.1. Միացրել պիտեման և միացման ընթացքում հետևել անցումային տատանմանը. Չափել սահմանային տատանման մոդուլացման պարբերությունը և հաճախությունը:

2.2. Չափել ռելաքսացիայի ժամանակը: Դա մոտավորապես այն ժամանակն է, որի ընթացքում մոդուլացիայի լայնութը փոքրանում է սկզբնականի նկատմամբ e կամ ≈ 3 անգամ: Այս չափումները կարելի է կատարել միայն անցումային ռեժիմում:

2.3. Հարմարության համար օգտվել արտաքին ինպուլսային գեներատորից, կարգավորելով նրա հաճախությունը և շղթայի R_2 դիմադրությունն այնպես, որ շղթան գտնվի շեմից ներքև և արտաքին ազդանշանի ազդեցության տակ առաջանան տատանումներ: Օսցիոգրաֆի օգնությամբ որոշել ռելաքսացիայի τ ժամանակը:

Առաջադրանք 3. Լամպի ոչգծայնության որոշումը

3.1. Շղթայից հանել լամպը:

3.2. Այն հաջորդաբար միացնել հաստատուն սնուցման լարման աղբյուրի և ամպերմետի հետ:

3.3 Լամպին գուցահեռ միացնել վոլտմետրը:

3.4. Գրանցել լամպով անցնող հոսանքի արժեքները սկսած $0,05$ -ից մինչև 1 Վոլտ պոտենցիալների տարբերությունը: Որոշել R_d արժեքը:

3.5. Կառուցել R_s կախվածության գրաֆիկը V -ից:

3.6. Հաշվի առնել, որ (12) հավասարումը նախատեսված է փոքր լարումների համար: Որոշել K -ի արժեքը: Պահպանվու՞մ է արդյոք այդ կապը բաձր լարումների համար:

Աշխատանք 4

ՎԱՆ ՂԵՐ ՊՈՒԻ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՑԻԿԼ

Աշխատանքի նպատակն է ստանալ և ուսումնաժիրել Վան ղեր Պուի (ՎղՊ) հավասարմանը նկարագրվող սահմանային ցիկլը:

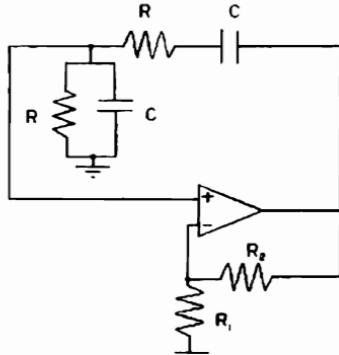
ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Այս աշխատանքում օգտագործվում է Վինի նույն գեներատորը, որն օգտագործվել է աշխատանք 1-ում: Հարմարության համար սխեման կրկին բերված է նկար 1-ում:

Ինչպես ցույց է տրված աշխատանք 3-ում, կամրջակն առաջացնում է ինքնատատանումներ: Փուլային հարթության վրա փուլային կետն, այդ դեպքում, դուրս գալով կիզակետից հասնում է սահմանային ցիկլի, ինչը տվյալ դեպքում համապատասխանում է իդեալական սինուսիդայլ տատանման: Փորձի ընթացքում գրանցվող մեծությունը R_1 դիմադրության վրա V' լարումն է (միջին քառակուսային արժեքները): Ինչպես հայտնի է, այդ լարման տատանումները նկարագրվում են հետևյալ դիֆերենցիալ հավասարմանք

$$\ddot{V}' + 2\gamma \dot{V}' + \omega^2 V' = f(t), \quad (1)$$

որտեղ γ -ն մարման գործակիցն է, իսկ $f(t)$ -ն ներկայացնում է արտաքին աղմուկը: Հիշեցնենք, որ փոքր մարումների համար Q անշափ քանակական մեծությունը (բարորակությունը) սահմանվում է որպես կուտակված լրիվ էներգիայի և մեկ պարբերության ընթացքում էներգիայի կորստի հարաբերություն և, հեշտ է ցույց տալ, որ

Նկ. 1. Վինի կամրջակը
որպես գեներատոր

այն տրվում է $Q = \omega/2\gamma$ հարաբերությամբ: Հարմարության համար նշանակենք $\Gamma = 1/Q$ և տեղադրենք (1) հավասարման մեջ

$$\ddot{V} + \Gamma \omega \dot{V} + \omega^2 V = f(r): \quad (2)$$

Վիճի կամրջակի նման շղաների դեպքում սահմանային ցիկլին մոտ գտնվելու համար Γ գործակիցը պետք է լինի նշանակուխ (տես (2) հավասարման լուծումը (աշխատանք 3, բանաձև (15))): Որպեսզի հասկանանք, թե ինչպես կարող է դա տեղի ունենալ, հիշենք, որ նախորդ փորձում (աշխ. 3) Վիճի կամրջակի սխեմայի լրիվ ուժեղացումը

$$G = B/3, \quad (3)$$

որտեղ բացասական հակադարձ կապի ($B < 0$) Յ գործակիցը հավասար էր

$$B = \frac{R_1 + R_2}{R_1}: \quad (4)$$

Հիշենք նաև, որ փորձում B -ի արժեքը կախված էր շիկացման լամպի R_1 ոչ գծային դիմադրությունից: Տատանումները սկսվում են, եթե B -ի արժեքը մի փոքր մեծ է 3 -ից: Հետևաբար $G > 1$: Այդ դեպքում $\gamma < 0$ -ից, $\Gamma < 0$ -ից և տատանումները կամեն քանի ոեր բավարարված է այդ պայմանը: R_1 դիմադրությամբ հոսանքի աճին զուգընթաց B -ի արժեքը նվազում է: Արդյունքում G -ն նվազում է մինչև 1 -ից փոքր արժեք: Այդ դեպքում տատանումները մարում են այնքան ժամանակ, քանի ոեր Γ գործակիցը դրական է: Եթե $\Gamma < 0$, տատանումներն աճում են: Որպեսզի հաշվի առնենք Γ -ի նշանակուխ լինելը՝ գրենք այն հետևյալ տեսքով

$$\Gamma = -\beta \left(1 - \frac{1}{G} \right) = -\beta \left(1 - \frac{3}{B} \right), \quad (5)$$

որտեղ β -ն որևէ դրական հաստատուն է: Միավորելով (2) ը և (5)-ը՝ կստանանք

$$\ddot{V} - \beta \omega \left(1 - \frac{3}{B} \right) \dot{V} + \omega^2 V = 0. \quad (6)$$

որտեղ արտաքին գրգռման անդամը բաց է թողնված ($f(r) = 0$), քանի որ այդ անդամն անհրաժեշտ է միայն տատանումներ առա-

ջացնելու, այլ ոչ թե այն պահպանելու համար: Կարելի է ցույց տալ, որ (6) հավասարումը համարժեք է Վինի կամրջակի (2) հավասարմանը՝ գրված հետևյալ տեսքով

$$\ddot{V} + 9\omega(\alpha - \alpha_c)V + \omega^2 V = 0: \quad (7)$$

Որպեսզի ցույց տանք (6)-ի և (7)-ի համարժեքությունը, ընդունենք, որ

$$\alpha = 1/B, \alpha_c = 1/3, \beta = 3:$$

Տեղադրելով (4)-ը (6)-ի մեջ և նկատելով, որ շիկացման լամպի R_d դիմադրությունը հավասարակշռության վիճակում ($dR_d/dt \approx 0$) որոշվում է աշխատանք 3-ի (12) և (13) բանաձևերից որպես

$$R_1 = R_0 + \tau KV^2, \quad (8)$$

կստանանք

$$\ddot{V} - 3\omega \left(1 - \frac{3(R_0 + \tau KV^2)}{R_0 + R_2 + \tau KV^2} \right) \dot{V} + \omega^2 V = 0 \quad (9)$$

կամ

$$\ddot{V} - 3\omega \left(\frac{(R_2 - 2R_0 - 2\tau KV^2)}{R_0 + R_2 + \tau KV^2} \right) \dot{V} + \omega^2 V = 0 \quad (10)$$

Քանի որ $R_2 > R_1, R_0 + R_2 \gg \tau KV^2$, (10) հավասարումից կստանանք

$$\ddot{V} - 3\omega \left(\frac{(R_2 - 2R_0 - 2\tau KV^2)}{R_0 + R_2} \right) \dot{V} + \omega^2 V = 0 \quad (11)$$

(11) հավասարումը ՎոՊ-ի չնորմավորված հավասարումն է: Այս աշխատանքի նպատակն է փորձարարական ճանապարհով ուսումնասիրել ՎոՊ-ի հավասարումով նկարագրվող համակարգի վարքը:

ԱՇԽԱՏԱՍԹԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

1. Աշխատանքում օգտագործվող սխեման պատկերված է նկ 2-ում: Այն նույնն է, ինչ որ աշխատանք 3-ում: Համոզվեք, որ օգտագործվում է նոյն շիկացման լամպը: Այն կազատի ծեզ R_0 -ի, τ -ի և K -ի նոր չափումներից:

2. Օգտագործել $V = 1/2\pi RC$ բանաձը, բանաձը բանաձը շղթայի տատանման սեփական հաճախությունը որոշելու համար:

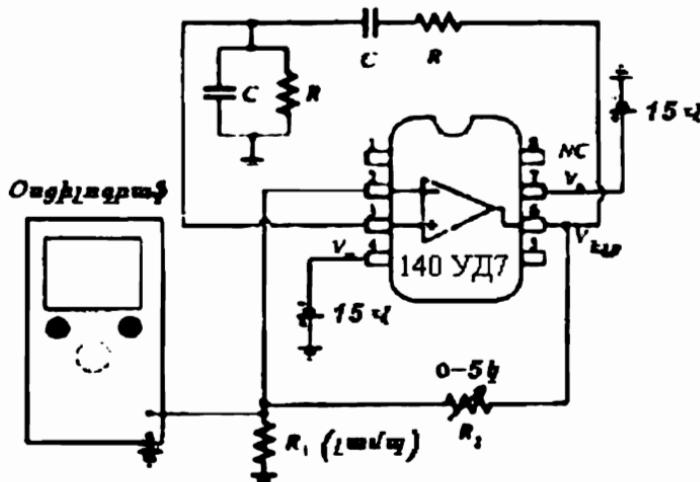
3. Սիացնել սխեման:

4. Ընտրել $R_2 (R_2 \approx 2R_0)$ -ն այնպես, որ օսցիլոգրաֆի միջոցով գրանցվի սինուսոիդալ ազդանշան: Որոշել R_2 -ի կրիտիկական արժեքը:

5. Տեղադրել R_2 -ի արժեքը ճիշտ կրիտիկական արժեքին հավասար, օսցիլոգրաֆի միջոցով համոզվել սինուսոիդային ազդանշանի ի հայտ գալու մեջ: Չափել հաճախությունը և համեմատել տեսական արժեքի հետ:

6. Սահմանային ցիկլի գրանցումից հետո չափել R_2 -ի և V լարման լայնությի արժեքները:

7. Մեծացրել R_2 -ի արժեքը և կրկնել վերևի քայլերը:

Նկ. 2. Վիճի կամրջակի վրա հիմնված գեներատորի սկզբունքային սխեման:

Առաջարանք 1. Փուլային դիմանկարի և անցումային պրոցեսի ուսումնասիրությունը արտաքին ազդանշանի առկայությամբ:

1. Ունակության օգնությամբ արտաքրն իմպուլսային գեներատորը միացրել սխեմայի 3 – մուտքին:

2. Անջատելով օսկիլլացիան չ փոման լարումը և փոխարինելով այն արտաքին ինպուլսային գեներատորի լարումով (3-րդ մուտք՝ ունակությունից հետո)՝ ստանալ փուլային դիմանկարը:

3. Ընտրել R_2 դիմադրության շեմայինից մեծ և փոքր արժեքները: Դիտել բացվող և փակվող պարույրները:

4. Չափել ռելաքսացիայի ժամանակները շեմից վերև և ներքև գտնվելու պահերին:

Առաջադրանք 2. Մաթեմատիկական մոդելավորման կիրառում:

Տեղադրել ծեր փորձարարական արժեքները թվային մոդելավորման ծրագրի մեջ և համեմատել ստացված փորձարարական արդյունքները (նարման Շ ժամանակը, V հաճախությունը) համակարգչի արդյունքների հետ:

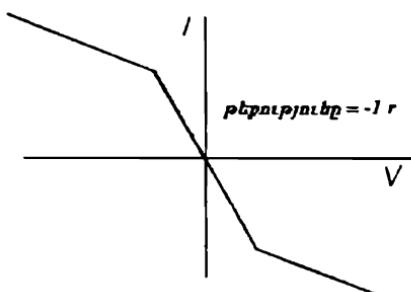
Աշխատանք 5

ԼՐՐԵՆՑԻ ԱՏՐԱԿՏՈՐ

Աշխատանքի նպատակն է ստանալ քառոսային ռեժիմ, որի փուլային դիմանկարը կրկնակի պարույրով տարօրինակ ատրակտոր է (Լորենցի ատրակտորի տիպի): Աշխատանքի ընթացքում ցույց է տրվում, որ անցումը քառոսային ռեժիմի իրականացվում է պարբերության կրկնապատկման կամ այսպես կոչված ֆեյզենբառումի սցենարով:

ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Այս աշխատանքում օպերացիոն ուժեղացուցչի շղթան (ՕՌ)

Նկ. 1. Փորձում օգտագործվող օպերացիոն ուժեղացուցչով շղթայի վլոյտ-ամպերային բնութագիրը:

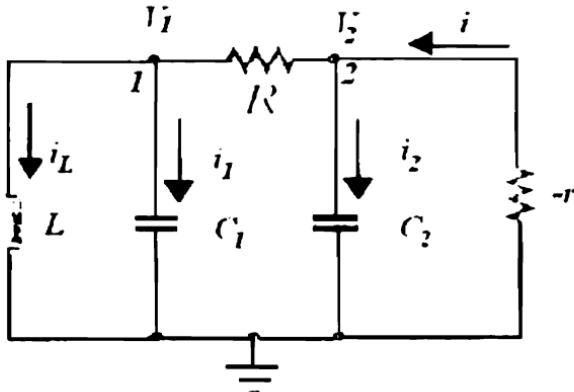
նաև գծային բնույթը պայմանավորում է համակարգի վարքի քառոսային դառնալը.

Օգտագործվող շղթայի համարժեք սխեման բերված է նկ 2-ում: Ստանանք համակարգի ժամանակային էվոլյուցիան նկարագրող հավասարումների համակարգը: Էլեկտրոնային համակարգերում հիմնական փոփոխականներն են ունակության լարումը և ինդուկտիվությամբ անցնող հոսանքը: Հավասարումները գրելիս օգտագործվում է Կիրխհոֆի առաջին կանոնը հոսանքների համար: Շղթան ունի երեք

օգտագործված և բացասական դիմաների (օրինակ՝ թունելային դիոդի) համեմատ կա, սակայն, որոշակի տարբերություն: Բացասական դիմաներությունն այստեղ նաև նաև գծային է և նրա վլոյտ-ամպերային բնութագիրը բերված է նկ.1-ում:

Ընորիկվ բացասական դիմաներության տեղի ունի տատանողական պրոցես, իսկ նաև

զիսավոր անկախ կոնտուրներ: Հետևաբար, այն ունի երեք ազատության աստիճան և հավասարումների համակարգը փակ լինելու համար պահանջվում է նվազագույնը երեք հավասարում:

Նկ. 2. Շղթայի համարժեք սխեման

Որպես շղթայի փոփոխականներ ընտրված են V_1 (լարման անկումը C_1 , կոնդենսատորի վրա), V_2 (անկումը C_2 -ի վրա) և i_L (L ինդուկտիվայանքը անցնող հոսանքը) մեջությունները: Համաձայն Կիրխոֆի առաջին կանոնի՝ երկրորդ հանգույց (Կետ 2) մտնող i հոսանքը պետք է հավասար լինի դուրս եկող հոսանքների գումարին: Արդյունքում

$$i = C_2 \frac{dV_2}{dt} + \frac{V_2 - V_1}{R}: \quad (1)$$

Ընդունելով, որ $-r$ բացասական դիմադրությամբ անցնող հոսանքը որոշակի ֆունկցիա է 2 հանգույցային կետի լարումից, և տեղադրելով այն (1) հավասարման մեջ, կունենանք

$$\frac{dV_2}{dt} = \frac{V_1 - V_2}{C_2 R} + \frac{f(V_2)}{C_2}: \quad (2)$$

Նույն ձևով 1 հանգույցային կետի նկատմամբ կունենանք

$$\frac{V_2 - V_1}{R} = i_L + i_1: \quad (3)$$

Քանի որ $q_1 = C_1 V_1$, $i_1 = C_1 dV_1/dt$, կարելի է գրել (3) հավասարումը հետևյալ կերպ

$$\frac{dV_1}{dt} = \frac{V_2 - V_1}{C_1 R} - \frac{i_L}{C_1} \quad (4)$$

Ծղբայի 3-րդ հավասարումը կգրենք այսպես

$$\frac{di_L}{dt} = -\frac{V_1}{L}. \quad (5)$$

Քանի որ $V_1 = -L di_L/dt$. Նշենք, որ հավասարումների համակարգը ամբողջական է, քանի որ ունենք երեք հավասարումներ երեք անհայտներով: Ստացվում է կապված երեք ոչգծային դիֆերենցիալ հավասարումների համակարգ: Ինչպես հայտնի է ոչգծային ֆիզիկայի դասընթացից, նաև համակարգում պարամետրերի համապատասխան ընտրությամբ հնարավոր է ստանալ քառային ռեժիմ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

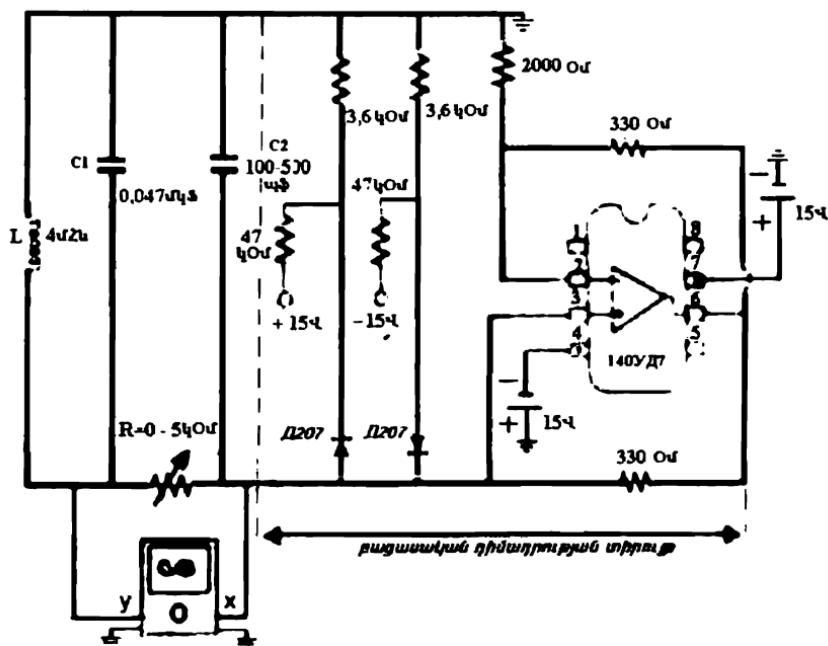
Աշխատանքի սկզբունքային սխեման պատկերված է նկ.3-ում: Ծղբայում առկա երկու դիոդները ստեղծում են բացասական դիմադրության կտոր առ կտոր գծային ֆունկցիան: Այդ դիոդները գործում են որպես անջատիչներ, որոնք բացվում են, երբ ուղիղ լարումը գերազանցում է ~0.5Վ: Երբ դիոդները բաց են, 3.6 կՕմ և 2 կՕմ դիմադրությունները դառնում են բացասական դիմադրության մաս: Որպես ինդուկտիվություն օգտագործված է սուենիդը: Այն պետք է ունենա փոքր ակտիվ դիմադրություն և 4 մէն ինդուկտիվություն: Որպես արտաքին R փոփոխական դիմադրություն օգտագործվում է 0-5 կՕմ դիմադրությունների արկղը: Ուսումնասիրվող ազդանշանը արտաքին փոփոխական դիմադրության երկու ծայրերում եղած լարումներն են և միացվում են օսցիլոգրաֆի x և y մուտքերին:

1. Սիացնել արտաքին դիմադրությունը և սննան աղբյուրները սխեմային:

2. Փուլային դիմանկարում տարօրինակ ատրակտորի կրկնակի գալարը տեսնելու համար օսցիլոգրաֆի x և y մուտքերին

միացնել R դիմադրության ծայրերը և անջատել օսկիլլորաֆի սեփական փոխան գեներատորը: Այդ մուտքերի լարումները հողակցման կետի նկատմամբ համապատասխանում են C_1 և C_2 կոնդենսատորների V_1 և V_2 լարումներին:

3. Դանդաղ փոփոխել R դիմադրության մեծությունը նրա առավելագույն արժեքից մինչև բացասական դիմադրության մոտ գտնվող կետը (մեր սխեմայում 2 կՕմ): Այդ տիրույթում փոլային դիմանկարը մեկ փակ զալարից վերածվում է կրկնակի, հետագա աճման դեպքում քառակի և այլն զալարների մինչև քառային ռեժիմի անցնելը: Այս շղթան շատ զգայուն է դիմադրության փոքր փոփոխությունների նկատմամբ: Անպես որ պետք է զգույշ հետազոտել կրիտիկական տիրույթը: Կրկնակի զալարի ի հայտ գալը հեշտ է դիտել R դիմադրության նույնը փոփոխման միջոցով:

Նկ.3. Լորենցի աստրակտոր սուանալու սկզբունքային սխեման

4. Երբ գտնվում եք կրկնակի գալարի տիրույթում, անջատել օսցիոգրաֆը x - y ռեժիմից և միացրնել միաճառագայթային ռեժիմին։ Այս ժամանակային գրաֆիկները համապատասխանաբար նկարագում են համակարգի քվազիպարբերական և քառսային վարքը։

5. Որոշել հաճախականությունների և լարումների փոփոխման տիրույթները։

6. Եթե ազդանշանը ծայնային հաճախությունների տիրույթում t , (100 -15000 deg), ուժեղացուցչի միջոցով միացնել ելքը բարձրախոսին և լսել քառսային ռեժիմին համապատասխանող աղմուկը։

7. Փորձել ստանալ նկ.1-ի ասիմետրիկ նասնակի խզված ֆունկցիան մեծացնելով կամ փոքրացնելով սննան աղբյուրների լարումներն առանձին-առանձին։

8. Էլեկտրոնային սպեկտրաանալիզատորի միջոցով ուսումնասիրել ելքային ազդանշանի սպեկտրը։ Համոզվել, որ տեղի ունի քառսի անցման պարբերության կրկնապատկման սցենարը։ Ստուգել քառսային ռեժիմում անընդհատ սպեկտրի առաջանալը։

Աշխատանք 6

Լոգիստական ԱՐՏԱՊԱՏԿԵՐՈՒՄ

Աշխատանքի նպատակն է ծանոթանալ դետերմինացված քառու անցման պարբերության կրկնապատկման սցենարին:

ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բազմաթիվ համակարգերի էվոլյուցիան կարող է նկարագրվել առաջին աստիճանի սովորական n դիֆերենցիալ հավասարումների համակարգով.

$$\frac{d}{dt} \vec{X}(t) = \vec{F}(\vec{X}, t), \quad (1)$$

որտեղ $\vec{X}$ -ը n չափանի վեկտոր է R^n փուլային տարածությունում, իսկ $\vec{F}$ -ը այդ տարածության վրա վեկտորական դաշտը:

Հենց այդպիսի տեսք ունեն տարբեր տատանակների վարքը նկարագրող հավասարումները: Այն դեպքերում, երբ հավասարումն ավելի բարձր կարգի է, համապատասխան նշանակումով այն կարելի է հանգեցնել առաջին կարգի մի քանի հավասարումների համակարգի: Նկատենք, որ դինամիկ համակարգի վարքի նկարագրությունը դիֆերենցիալ հավասարումների օգնությամբ միակը չէ: Մի շարք դեպքերում համակարգի դինամիկան նկարագրում են վերջավոր-տարբերական հավասարումների օգնությամբ.

$$\vec{X}(t_{n+1}) = F(\vec{X}(t_n)) \quad (2)$$

Կամ ավելի համառոտ $\vec{X}_{n+1} = F(\vec{X}_n)$:

Այսպիսի արտապատկերման օրինակ են բազմաթիվ խաղեր, որոնցում n վիճակից $n+1$ -ին անցումը պայմանավորված է քայլով:

Համառոտ հիշեցնենք, թե ինչպես կարող է մեկ դիֆերենցիալ հավասարումով նկարագրվող համակարգում առաջանալ արտապատկերումը կամ դիսկրետ ժամանակը: Դիտարկենք հետևյալ հավասարումը

$$\frac{dx}{dt} = f(x):$$

Ըստ սահմանման՝

$$\frac{dx}{dt} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{x(t + \Delta t) - x(t)}{\Delta t}$$

ուստի և

$$x(t + \Delta t) - x(t) \approx \frac{dx}{dt} \cdot \Delta t,$$

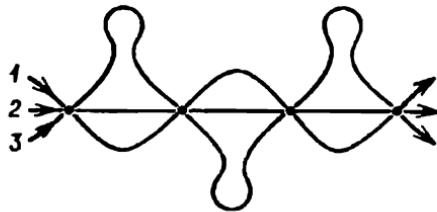
որտեղից էլ

$$x(t + \Delta t) = x(t) + f(x(t)) \cdot \Delta t$$

կամ

$$x_{k+1} \equiv f_1(x_k) :$$

Այսպիսով, դիֆերենցիալ հավասարմանք նկարագրվող հոսքը կարելի է հանգեցնել դիսկրետ ժամանակով ներկայացվող արտապատկերման: Եթե, սակայն, դինամիկ համակարգը նախապես տրված է արտապատկերմամբ, ապա միշտ չէ, որ կարելի է գտնել նրան համարժեք դիֆերենցիալ հավասարումները: Դա մասնավորապես պայմանավորված է հետևյալ հանգամանքով. Եթե տրված կետերով կարելի է տանել մեկ կոր, ապա կարելի է տանել նաև անվերջ թվով այլ կորեր: Որպես օրինակ, նկ. 1-ում բերված են երեք տարբեր կորեր, որոնք անցնելով միևնույն կետերով, ներկայացվում են տարբեր հավասարումներով:

Նկ. 1. 1,2,3 կորերը անցնելով նոյն կետերով կարող են բավարարել տարբեր հավասարումների:

Ոչզային ֆիզիկայում հաճախակի ուսումնասիրվում է

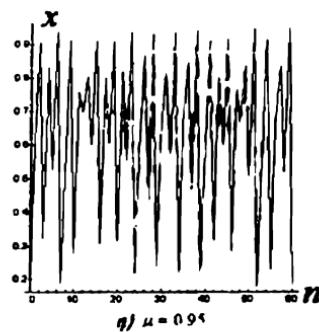
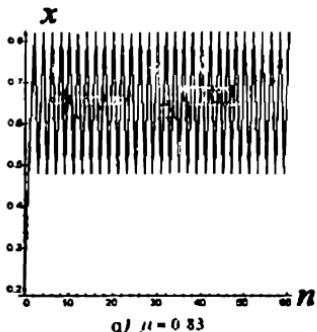
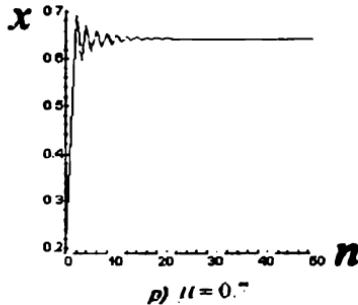
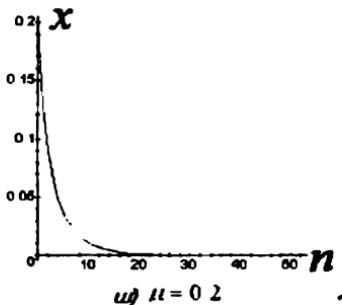
$$x_{n+1} = f(x_n) = rx_n - sx_n^2$$

տեսքի ոչ գծային միաչափ արտապատկերումներ: Այսպիսի հավասարմանք նկարագրվող համակարգի ակտառու օրինակ է հետևյալը: Պատկերացնենք, առանձնացված կղզի, որը բնակեցված է միջատ-

Ներով: Ամռանք նրանք ծվաղրում են, իսկ սերունդը հայտնվում է հաջորդ ամռանը: Տվյալ դեպքում որպես փոփոխական հանդես է գալիս ամռանք բնակեցվածության քանակը: Հավասարման առաջին անդամը նկարագրում է միջատների քանակի բնական աճը, իսկ երկրորդ անդամը նրանց թվի սահմանափակումը պայմանավորված սննդի պակասով: Անցնելով նորմավորված մեծություններ՝ $x_n \rightarrow (r/s)x_n$, և վերանշանակելով $r = 4\mu$, ստանում ենք

$$x_{n+1} = 4\mu x_n(1 - x_n): \quad (3)$$

Այստեղ $0 \leq \mu \leq 1$: Այժմ խնդիրը հանգեցվում է այս հավասարման լուծման վարքի ուսումնասիրմանը: Մասնավորապես, հետաքրքրություն է ներկայացնում այդ լուծման կախվածությունը μ պարամետրից: (3) հավասարման թվային լուծումը μ պարամետրի տարրեր արժեքների դեպքում բերված է նկ.2-ում: Ակնառության համար հաջորդական լուծումները միացված են ուղիղներով:

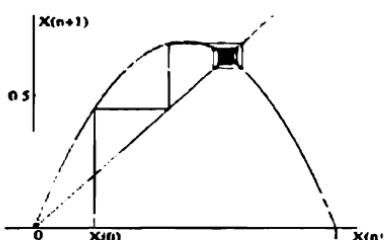

Նկ.2. Լոգիստական արտապատկերման (3) հավասարման լուծումը $x_0 = 0.2$ սկզբնական պայմանի դեպքում

Ինչպես երևում է նկարից, սա պարամետրի փոփոխման դեպքում համակարգի վարքն էապես փոխվում է՝ կայունացված լուծման գրոյական արժեքից սկսած (Նկ.2ա) մինչև քառային վարք (Նկ.2ղ): Սասմավորապես, նկ.2բ-ում կարծ անցումային տիրույթից հետո բնակեցվածության թիվը հասնում է կայունացված արժեքի $x^* = 0.642857\dots$: Նկ.2գ-ում այդ արժեքները երկուսն են՝ $x_1^* = 0.479427\dots$ և $x_2^* = 0.823603\dots$: Դա նշանակում է, որ բնակեցվածությունը կրկնվում է երկու ցիկլից հետո: Վերջին դեպքում, ինչպես տեսնում ենք, համակարգի վարքը դառնում է քառային:

ԵՐԿՐԱՉԱՓԱԿԱԾ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(x_n, x_{n+1}) հարթության վրա միաչափ արտապակերման ուսումնասիրման դասական միջոցը գրաֆիկական եղանակն է՝ $x_{n+1} = f(x_n)$ ֆունկցիայի և նույնական $x_{n+1} = x_n$ արտապատկերման գրաֆիկների միջոցով: Որպես այս մեթոդի ցուցադրման օրինակ քննարկենք ոչ գծային (3) արտապատկերումը: Հարթության վրա նախ պատկերենք $y = 4\mu \cdot x \cdot (1-x)$ պարաբոլը, իսկ այնուհետև

Նկ.3. Լոգիստական արտապատկերման երկրաչափական ներկայացումը.

$$\mu = 0.7; x_0 = 0.2$$

45° ուղիղ գիծը, որը համապատասխանում է $x_{n+1} = x_n$ արտապատկերմանը: Սկսենք, օրինակ, $x_0 = 0.2$ արժեքից: Տեղադրենք այս արժեքը (3) հավասարման մեջ և որոշենք $x_1 = f(x_0)$ արժեքը:

x_1 արժեքը երկրաչափորեն համապատասխանում է $x_0 = 0.2$ կետում կամզնեցված ուղղահայցի և պարաբոլի հատման կետին: Հատման կետից կառուցենք

հորիզոնական ուղիղ մինչև 45° ուղիղի հետ հատվելը: Ստացված արժեքը կլինի սկզբնական արժեք նոր ցիկլի համար և այսպես շարունակ: Նկ.3-ում պատկերված դեպքի համար ստացվում է ֆիքսված կետ $x_1^* = 0.642857\dots$, որը համապատասխանում է $x_1^* = f(x_1^*)$

արտապատկերմանը: Տվյալ դեպքում կարելի է ասել, որ ունենք ատրակտոր մեկ պարբերությամբ: Ինչպիսին էլ լինի սկզբնական x_0 արժեքը, կստացվի միշտ նույն անշարժ x^* արժեքը: Նկ.4-ում պատկերված է լոգիստական արտապատկերումը $\mu = 0.83$ դեպքում: Ինչպես երևում է նկարից, արտապատկերումը շատ արագ դուրս է գալիս երկպարբերական ռեժիմի (ուղղանկյան):

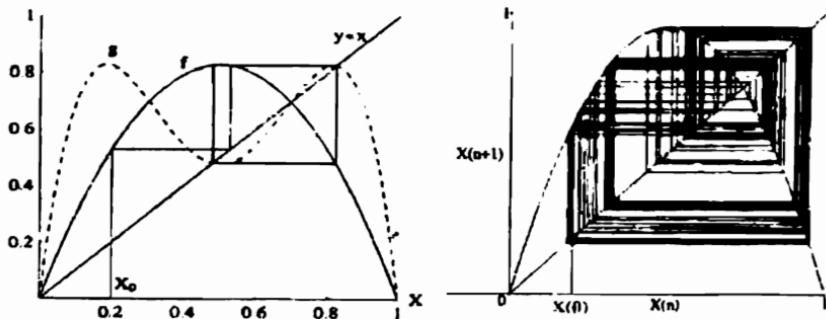
Այս իրավիճակը նարեմատիկորեն ներկայացվում է հետևյալ տեսքի արտապատկերմանը:

$$x_2^* = f(x_1^*); x_1^* = f(x_2^*) \quad (4)$$

Հեշտ է տեսնել, որ x_1^*, x_2^* կետերը հանդիսանում են

$$g(x) = f(f(x)) = f^2(x) \quad (5)$$

արտապատկերման անշարժ կետեր: Այդ արտապատկերումը նույնպես ներկայացված է նկ.4-ում ընդհատ գծով: Վերջապես, նկ.5-ում պատկերված է լոգիստական արտապատկերումը $\mu = 0.95$ դեպքում:

Նկ.4. Լոգիստական արտապատկերման երկրաչափական ներկայացումը. $\mu = 0.83$; $x_0 = 0.2$

Նկ.5. Լոգիստիկական արտապատկերման երկրաչափական ներկայացումը $\mu = 0.95$; $x_0 = 0.2$

Ինչպես տեսնում ենք համակարգի վարքում չկան անշարժ կետեր և վարքը քառային է:

Այժմ գտնենք μ պարամետրի այն արժեքները, որի դեպքում անշարժ կետերը կորցնում են իրենց կայունությունը: Նախ, անդրադառնանք միակ անշարժ կետին համապատասխանող արտապատկերմանը

$$x_1^* = 4\mu x_1^*(1 - x_1^*)$$

Համապատասխան լուծումները երկուսն են. $x_1^* = 0$ և $x_1^* = 1 - 1/4\mu$: Պարզենք, թե այս լուծումներից յուրաքանչյուրը երբ է դադարում անշարժ կետ լինել. Դիտարկենք փոքր շեղում x_1^* անշարժ կետից

$$x_0 = x_1^* + \varepsilon$$

$x_1 = f(x_0)$ արտապատկերման համար: Վերածելով թեյլորի շարքի՝ ստանում ենք

$$x_1 = f(x_1^*) + \varepsilon (\partial f / \partial x_0)_{x_1^*}:$$

Այստեղից

$$|x_1 - x_1^*| = |x_0 - x_1^*| (\partial f / \partial x_0)_{x_1^*}: \quad (6)$$

(6) արտահայտությունից հետևում է, որ, եթե $|(\partial f / \partial x_0)_{x_1^*}| < 1$, ապա $|x_1 - x_1^*| < |x_0 - x_1^*|$. Ինչը նշանակում է, որ x_1^* -ը կայուն է: Դժվար չէ այս դատողություններով համոզվել, որ $x_1^* = 0$ անշարժ կետը կորցնում է կայունությունը, եթե $\mu_0 > 0,25$: Նման ծևով համոզվում ենք, որ $x_1^* = 1 - 1/4\mu$ անշարժ կետը կորցնում է իր կայունությունը, եթե $\mu_1 > 0,75$: Նման ճանապարհով կարելի է վերլուծել նաև (5) և ավելի բարձր կարգի արտապատկերումների անշարժ կետերի կայունության հարցը: Կտանանք հետևյալ աղյուսակը.

Աղյուսակ 1

Ասրակտորի պարբերությունը	μ -ի արժեքը
$2^0 = 1$	$\mu_1 = 0,75$
$2^1 = 2$	$\mu_2 = 0,86237$
$2^2 = 4$	$\mu_3 = 0,88602$
$2^3 = 8$	$\mu_4 = 0,89218$
...	...
$2^\infty = \infty$	$\mu_\infty = 0,892486418\dots$

Նկ.6-ում պատկրված է ստացիոնար լուծումների կախվածությունը μ պարամետրից.

Բառի անցման այս սենարը կոչվում է պարբերության կրկնապատկման կամ ֆեյզենբառումի սենար: Կարելի է համոզվել, որ կրկնապատկման (կամ, ինչպես ընդունված է անվանել. բիֆուրկացայի) կետերին համապատասխանող և պարամետրի արժեքները բավարարում են հետևյալ առնչությանը

$$\delta = \lim_{\mu \rightarrow \mu_{-1}} \frac{\mu_1 - \mu_{-1}}{\mu_{-1} + \mu} = 4,6692016091029909\dots$$

Այս δ հաստատումը կոչվում է ֆեյզենբառումի հաստատում:

Միայն արտապատկերման անշարժ կետի գոյության ու կայունության վերաբերյալ այսուղև քննարկված արդյունքները ճշմարիտ են ոչ միայն ցուցադրման համար քնտրված քառակուսային ֆունկցիայի, այլ նաև ավելի ընդհանուր արտապատկերումների համար:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

1. Հավաքել (3) մաթեմատիկական մոդելին համապատասխանող ծրագիր:
2. Կառուցել $x(n)$ կախվածությունը մ պարամետրի տարբեր արժեքների դեպքում:
3. Փոփոխելով առաջարկված պարամետրերը ուսումնասիրել համապատասխան գրաֆիկների վարքը:
4. Կառուցել $x(n+1)$ կախվածությունը $x(n)$ -ից մ պարամետրի տարբեր արժեքների դեպքում:
5. Կառուցել ստացիոնար լուծումների մ պարամետրից կախումը պատկերող դիագրամը.

Նկ.6. Ստացիոնար լուծումների կախումը մ պարամետրից

Աշխատանք 7

ՇՐՋՎԱԾ ՏԱՏԱՆԱԿԻ ՀԱՐԿԱՊՐԱԿԱՆ ՏԱՏԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Աշխատանքի նպատակն է ծանոթանալ քառսային վարքի անցմանը պարզ մեխանիկական համակարգում:

ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Դինամիկ համակարգ ասելով հասկանում են ցանկացած բնույթի օբյեկտ, որի վարքը ժամանակի ընթացքում փոխվում է համաձայն որոշակի օրինաչափության, այսինքն էպուլուցիայի դետերմինացված օպերատորի ազդեցությամբ: Այսպիսով, դետերմինացված համակարգ հասկացությունը որոշակի իդեալականացնան հետևանք է, եթե անտեսվում են իրական ֆիզիկական համակարգում մշտական առկա պատահական գործուները: <Ետևաբար, դետերմինիստական մոտեցումը արդարացված է բոլոր այն դեպքերում, երբ պատահական ուժերի (ֆլուկտուացիաների) ազդեցությունը արհանարիելի հորեն փոքր է, և նրանց վիճակագրական բնութագրերը էական եեր չեն խաղում համակարգի վարքի բնութագրման ժամանակ: Դինամիկ համակարգերի լայն դասում առանձնահատուկ դեր են զբաղեցնում այն համակարգերը, որոնցում հնարավոր են տատանումներ (ճոճանակի տատանումները, էլեկտրական տատանումները LC կրոնտուրում, ակուստիկական տատանումները, բազմաբնույթ կենսառիթմերը և այլն):>

Միաչափ համակարգի վարքի նկարագրությունը կարող ենք ստանալ օգտվելով Լագրանժի հավասարումից

$$\frac{d}{dt} \frac{\partial L}{\partial \dot{\theta}} - \frac{\partial L}{\partial \theta} = - \frac{\partial R}{\partial \theta}: \quad (1)$$

Այստեղ $L = \dot{\theta}^2/2 - u(\theta)$ դինամիկ համակարգի Լագրանժի ֆունկցիան է, $R = \Gamma \dot{\theta}^2/2$ դիսիպատիկ ֆունկցիան, որը հաշվի է առնում բոլոր հնարավոր կրորուստները (Γ -ն մարման գործակիցն է): <ամակարգի $\theta = 0$ հավասարակշռության վիճակից փոքր շե-

ηπιά περιοδικό ηθωφόροι μέτρα $u(\theta)$ αποτελεσματικά την εργασίαν λαρνάκης την περιοδική ζωή σας

$$u(\theta) = u(0) + \sum_{n=1}^{\infty} \frac{u^{(n)}(0)}{n!} \theta^n : \quad (2)$$

Συγχρόνως $u^{(n)}(0)/n! = \beta_{n-1}$ -ην: Λαρνάκη αρνητική, ηρθείτε σε πάγκο: Η λαρνάκη αποτελείται από μεταβαλλόμενη στάθμη θ και σταθερή στάθμη $\dot{\theta}$. Η λαρνάκη αποτελείται από μεταβαλλόμενη στάθμη θ και σταθερή στάθμη $\dot{\theta}$.

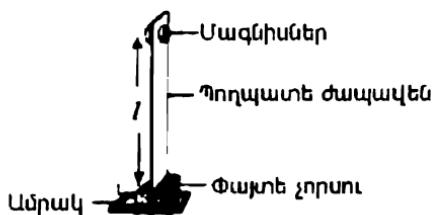
$$\ddot{\theta} + \gamma \dot{\theta} + \beta_1 \theta + \beta_2 \theta^2 + \beta_3 \theta^3 + \dots = 0 : \quad (3)$$

(3) Η λαρνάκη αποτελείται από μεταβαλλόμενη στάθμη θ και σταθερή στάθμη $\dot{\theta}$. Η λαρνάκη αποτελείται από μεταβαλλόμενη στάθμη θ και σταθερή στάθμη $\dot{\theta}$. Η λαρνάκη αποτελείται από μεταβαλλόμενη στάθμη θ και σταθερή στάθμη $\dot{\theta}$.

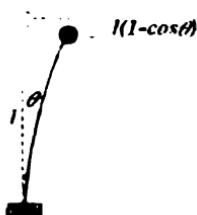
$$\ddot{\theta} + \gamma \dot{\theta} + \beta_1 \theta + \beta_2 \theta^2 + \beta_3 \theta^3 + \dots = F \cos \omega t . \quad (4)$$

Αναλύστε την λαρνάκη αποτελούμενη από μεταβαλλόμενη στάθμη θ και σταθερή στάθμη $\dot{\theta}$. Εάν $\beta_1 > 0$, τότε θ αποτελείται από μεταβαλλόμενη στάθμη θ και σταθερή στάθμη $\dot{\theta}$. Η λαρνάκη αποτελείται από μεταβαλλόμενη στάθμη θ και σταθερή στάθμη $\dot{\theta}$. Η λαρνάκη αποτελείται από μεταβαλλόμενη στάθμη θ και σταθερή στάθμη $\dot{\theta}$. Η λαρνάκη αποτελείται από μεταβαλλόμενη στάθμη θ και σταθερή στάθμη $\dot{\theta}$. Η λαρνάκη αποτελείται από μεταβαλλόμενη στάθμη θ και σταθερή στάθμη $\dot{\theta}$.

Βασικά, η λαρνάκη αποτελείται από μεταβαλλόμενη στάθμη θ και σταθερή στάθμη $\dot{\theta}$. Η λαρνάκη αποτελείται από μεταβαλλόμενη στάθμη θ και σταθερή στάθμη $\dot{\theta}$. Η λαρνάκη αποτελείται από μεταβαλλόμενη στάθμη θ και σταθερή στάθμη $\dot{\theta}$.

Σχ. 1. Στρογγυλό διπλανάκη
αποτελεσματικό

Σχ. 2. Στρογγυλό διπλανάκη
την αποτελεσματικότητα

Փոխազդեցության պոտենցիալ էներգիայի գրոյական մակարդակ ընտրենք հավասարակշռության դիրքը և համակարգը հանենք հավասարակշռության վիճակից (նկ. 2):

Քանի որ, բացի գրավիտացիոն պոտենցիալ էներգիայից, ճոճանակն ունի նաև պողպատե ժապավենի առածզական դեֆորմացիայով պայմանավորված պոտենցիալ էներգիա, կարող ենք գրել

$$V = \frac{k\theta^2}{2} - mgl(1 - \cos\theta), \quad (5)$$

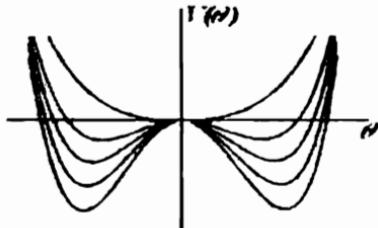
այսուղի V -ն համակարգի լրիվ պոտենցիալ էներգիան է, իսկ k -ն պողպատե ժապավենի կոշտությունը: Համարելով θ -ն փոքր՝ վերածենք $\cos\theta$ -ն թեյլորի շարքի

$$\cos\theta \approx 1 - \frac{\theta^2}{2} + \frac{\theta^4}{4}, \quad (6)$$

որտեղից պոտենցիալ էներգիայի համար կստանանք

$$V = \frac{1}{2}(k - mgl)\theta^2 + \frac{1}{24}mgl \cdot \theta^4. \quad (7)$$

Հեշտ է տեսնել, որ θ^2 -ու գործակիցը կարող է լինել ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական: l -ի մեջությունից կախված պոտենցիալ էներգիայի տեսքը բերված է նկ. 3-ում:

Նկ. 3. V -ի կախվածությունը θ -ից

Ինչպես տեսնում ենք, $\theta = 0$ կետում գոյություն ունի պոտենցիալ էներգիայի լոկալ մաքսիմում, որը համապատասխանում է «քամբ» հավասարակշռության վիճակին:

Այժմ կարելի է ստանալ այսպիսի ճոճանակի տատանման հավասարումը: Գրենք Լագրանժի ֆունկցիան

$$L = \frac{ml^2\dot{\theta}^2}{2} - \frac{1}{2}(k - mgl)\theta^2 - \frac{mgl}{24}\theta^4 \quad (8)$$

և տեղադրենք այն Լագրանժի (1) հավասարման մեջ: Որոշակի գործողություններ կատարելուց հետո կստանանք.

$$ml^2\ddot{\theta} + 2\Gamma\dot{\theta}(k - mgl)\theta + \frac{1}{6}mgl\theta^3 = F \cos\omega t \quad (9)$$

Բաժամելով ml^2 -ու վրա, վերջնականորեն ստանում ենք.

$$\ddot{\theta} + 2 \frac{\Gamma}{ml} \dot{\theta} + \left(\frac{k}{ml^2} - \frac{g}{l} \right) \theta + \frac{1}{6} \frac{g}{l} \theta^3 = f \cos \omega t \quad (10)$$

Դժվար չէ այս հավասարումը ներկայացնել առաջին աստիճանի հավասարումների համակարգի տեսքով

$$\left. \begin{aligned} \dot{\theta} &= y \\ \dot{y} &= -\frac{\Gamma}{ml} y - \left(\frac{k}{ml^2} - \frac{g}{l} \right) \theta - \frac{1}{6} \frac{g}{l} \theta^3 + f \cos \Phi \\ \dot{\Phi} &= \omega \end{aligned} \right\} \quad (11)$$

Պարզության համար նշանակենք

$$\alpha = \left(\frac{k}{ml^2} - \frac{g}{l} \right), \quad \gamma = \frac{\Gamma}{ml}, \quad \beta = \frac{1}{6} \frac{g}{l}.$$

Այսպիսով, անհրաժեշտ է ուսումնասիրել հավասարումների (11) համակարգի վարքը α, β, γ, f պարամետրերի տարբեր արժեքների դեպքում:

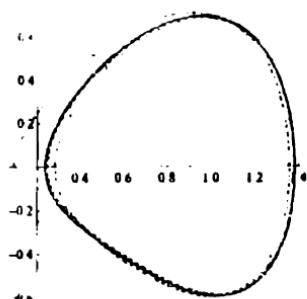
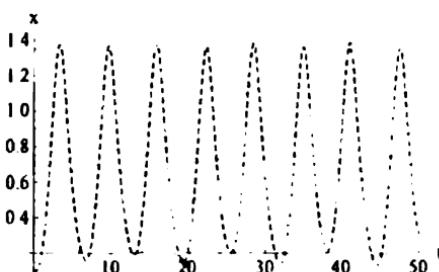
Ուսումնասիրման համար վերցնենք հետևյալ թվային արժեքները

$$\alpha = -1; \quad \gamma = 0,25; \quad \beta = 1; \quad \omega = 1$$

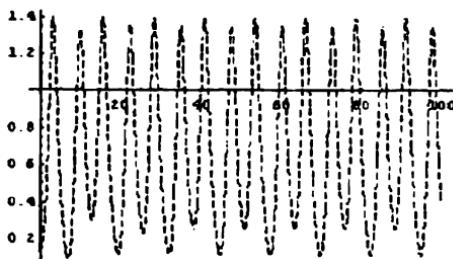
և հետևյալ սկզբնական պայմանները

$$\theta(0) = 0,09; \quad \dot{\theta}(0) = 0; \quad \Phi(0) = 0$$

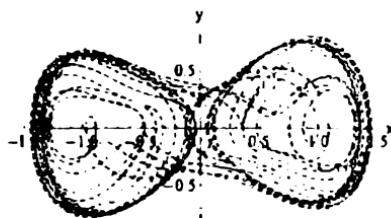
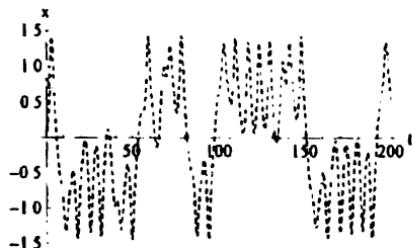
ա) $f = 0,32$ - սահմանային ցիկլ

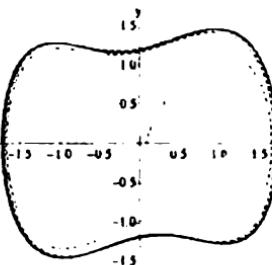
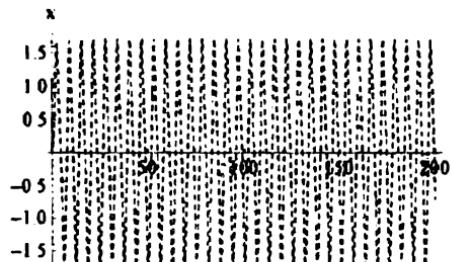
բ) $f = 0,34875$ - կրկնակի սահմանային ցիկլ

գ) $f = 0,42$ - քառու:

դ) $f = 0,85$ - անցում քառսային ռեժիմից կարգավորվածի

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

1. Հավաքել (11) մաթեմատիկական մոդելին համապատասխանող ծրագիր:
2. Կառուցել $x(t)$ կախվածությունը f պարամետրի տարրեր արժեքների դեպքում:
3. Փոփոխելով առաջարկված պարամետրերը ուսումնասիրել համապատասխան գրաֆիկների վարքը:
4. Մեկնաբանել ստացված արդյունքները:

Աշխատանք 8

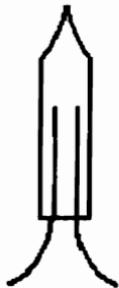
ՈԵԼԱՔՍԱՑԻՈՆ ՏԱՏԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՍՏԱՑՈՒՄԸ ՆԵՇՆԱՑԻՆ ԼԱՄՊԻ ՄԻՋՈՑՈՎ

Աշխատանքի նպատակն է ուսումնասիրել հաստատուն լարման աղբյուրից, նեռնային լամպից և կոնդենսատորից բաղկացած շղթայում առաջացող ռելաքսացիոն տատանումները։ Աշխատանքում ռելաքսացիոն տատանումներ ստանալու համար օգտագործվում է նեռնային լամպի աշխատանքային որոշակի տիրույթում բացասական դիմադրության առաջացումը։

ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Փուլային հարթության վրա կայուն պարբերական տատանումներին (որոնք առաջանում են ավտոնոմ (ժամանակից անկախ) ուժի ազդեցությամբ) համապատասխանող փուլային դիմանկարը կոչվում է սահնանային ցիկլ (Աշխ.1)։ Եթե համակարգը նկարագրող փոփոխսականը ժամանակի որոշակի փոքր ինտերվալում (պարբերության համեմատ) արագ է փոխվում, ապա ասում են, որ տատանակը կատարում է ռելաքսացիոն տատանումներ։

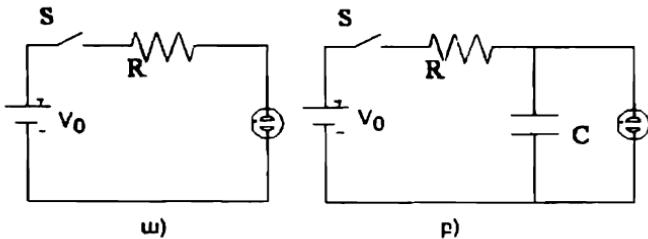
Նկ.1-ում պատկերված է նեռնային լամպի պարզագույն մոդելը՝ ~1.0 սմ երկարությամբ լամպը պարունակում է 2 էլեկտրոդ, որոնք հեռացված են իրարից ~2 մմ-ով և լցված ցածր ճնշման ներև զազով։ Էլեկտրական դաշտն էլեկտրոդների միջև արագացնում է լամպում ինչ-ինչ պատճառով առկա էլեկտրոններին և նեռնի իններին։ Եթե էլեկտրական դաշտը բավականաչափ մեծ է, ապա էլեկտրոնները ազատ կազմություն ունեն, որը բավարար է ատոմների և էլեկտրոնների հետ բախնան ժամանակ նոր էլեկտրոններ պոկելու համար։ Շրայական պրոցեսը շարունակվում է մինչև համակարգի հագեցման հասնելը։ Այսպիսով էլեկտրոնների միջև լարման որոշակի ցածր արժեքի դեպքում, երբ լամպը դեռ բռնկված չէ, լամպն ունենում է մեծ դիմադրություն։ Բռնկման կրի-

Նկ.1. Նեռնային լամպ։

տիկական լարման V_0 արժեքի դեպքում, երկրորդային էլեկտրոնների առաջացման հաշվին լամպը դառնում է հաղորդիչ: Դա արտահայտվում է լամպի լուսարձակումով (մարմրող պարպում): Լուսարձակման ժամանակ, նրա լարումն ընկնում է ի հաշիվ հոսանքը սահմանափակող բեռի դիմադրության (նկ.2ա), որը միացված է լամպին հաջորդաբար: Հոսանքը սահմանափակող դիմադրությունը միացվում է այնպես, որ նրա մեծությունն ապահովի լամպի մարմրող պարպումը. Եթե դիմադրությունը ճիշտ է ընտրված, ապա լամպն անընդիատ լուսարձակում է, եթե դիմադրությունը շատ մեծ է այն մարում է: Եթե R դիմադրությունը շատ փոքր է, իսկ V_0 լարումը՝ մեծ, ապա հոսանքը կարող է աճել մինչև լամպի շարքից դուրս գալը:

Աշխատանքում կիրառված նեոնային լամպի սխեման պատկերված է նկ.2բ-ում: Շղթան առաջացնում է ուղաքսացիոն տատանում ներ:

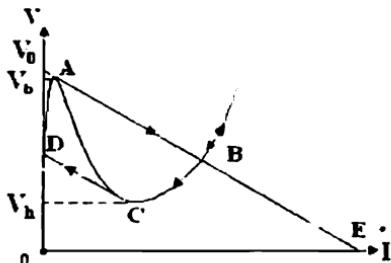

**Նկ. 2. Նեոնային լամպով շղթան՝ ա) առանց C կոնդենսատորի,
բ) լամպին զուգահեռ միացված C կոնդենսատորով**

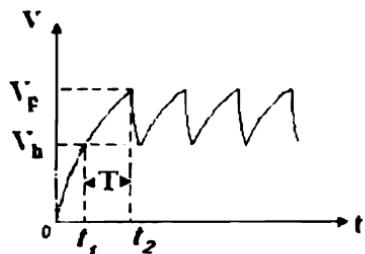
Կոնդենսատորի դանդաղ լիցքավորման պատճառը մեծ R դիմադրությունն է: Կոնդենսատորի թիթեղների վրա լարումը մեծանում է, մինչև լարումը լամպի թիթեղների վրա հասնում է V է բռնկման կրիտիկական լարմանը, և լամպը բացվում է: Այս պահից, եթե լամպը լուսարձակում է, նրա դիմադրությունը փոքրանում է, և կոնդենսատորը սկսում է լամպով արագ լիցքաթափվել: Եթե կոնդենսատորը լիցքաթափվում է, լամպի վրա լարումը փոքրանում է մինչև V_h հանգման լարումը (C -կետ), որը հավասարվում է այդ պահին կոնդենսատորի թիթեղների վրա եղած լարմանը: Այս պահից, եթե լամպը հանգում է, նրա դիմադրությունը կտրուկ աճում է: Կոնդենսատորը սկսում է լիցքավորվել և այնպիսով ստացվում է սահմանային ցիկլ (բնութագծի վրա հիսթերեզիս $ABCDA, ABE$ - բեռի

գիծ): Նկ. 3-ում, երբ լարումը լամպում մեծանում է 0 կետից A , լամպով հոսանք համարյա չի անցնում: V_b (բռնկման) լարմանը հասնելիս լամպը բռնկվում է, և նրա դիմադրությունը՝ կտրուկ ընկնում, լամպը դառնում է հաղորդիչ:

Դիմադրության կտրուկ փոքրացումը բերում է լամպի հոսանքի կտրուկ աճի ($A \rightarrow B$): Այնուհետև, կոնդենսատորի լիցքաթափան պատճառով ($B \rightarrow C$) լարումը ընկնում է մինչև արժեքը, որը բերում է հոսանքի փոքրացմանը: Լիցքաթափումը կատարվում է շատ արագ, քանի որ բռնկված լամպի դիմադրությունը շատ փոքր է համեմատած արտաքին դիմադրության հետ: Կոնդենսատորի լարումը V_p -ին հավասարվելիս՝ լամպը հանգում է և հոսանքը՝ փոքրանում ($C \rightarrow D$): Այսպիսով, ցիկլն ավարտվում է: Այդ պրոցեսն էապես կախված է արտաքին R դիմադրությունից (Նկ.3. ABE - բերի գիծ): Եթե R -ը փոքր է որոշակի կրիտիկական արժեքից, ապա տատանողական պրոցեսը դադարում է:

Նկ. 3. Լամպի վոլտ ամպերային բնութագիծը և բերի ABE գիծը:
AC բացասական դիմադրության սիրությունը t :

Նկ.4. Լամպի լարման կախումը ժամանակից:

Նկ.4-ում ցույց է տրված լարման կախումը ժամանակից: Արտաքին դիմադրությունը ընտրված է այնպես, որ կոնդենսատորի

* ABE բերի գիծը որոշվում է $V_0 = V + IR$ հավասարումով (V_0 -ն սնման ադրյուի լարումն է, $V(I)$ -ն լամպի $OACB$ վոլտ-ամպերային բնութագիծը նկարագրող կախվածությունը): Բերի գծի և լամպի $V(I)$ բնութագիրի հատման կետը կոչվում է աշխատանքային կետ:

լիցքավորման ժամանակը լինի շատ ավելի մեծ, քան լամպով լիցքաթափման ժամանակը: Լամպի V լարման կախումը ժամանակից կարելի է ներկայացնել հետևյալ արտահայտությամբ

$$V = V_0 \left(1 - e^{-t/(RC)}\right). \quad (1)$$

(1) բանաձևում V_0 -ն աղբյուրի լարումն է: Այս բանաձևը կարող է օգտագործվել ռելաքսացիոն տատանման T պարբերությունը հաշվելիս:

Պարբերությունը՝ $T = t_2 - t_1$, հաշվվում է լուծելով (1) հավասարումը V_h և V_p լարումների համար:

$$e^{-t_1/RC} = \frac{V_0 - V_h}{V_0}; \quad (2)$$

Նկատենք, որ $t_1 = RC$ -ն կոնդենսատորի լիցքավորման ժամանակի հաստատումն է: Լոգարիթմելով երկու կողմերը գտնում ենք t_1 -ի արժեքը.

$$t_1 = -RC \ln \left| \frac{V_0 - V_h}{V_0} \right|; \quad (3)$$

Նույն ձևով, t_2 -ի համար կստանանք՝

$$t_2 = -RC \ln \left| \frac{V_0 - V_b}{V_0} \right|; \quad (4)$$

Եթե ենթադրենք, որ կոնդենսատորի լիցքավորման t_1 ժամանակը զգալիորեն մեծ է լիցքաթափման t_2 ժամանակից, քանի որ լիցքավորումն իրականացվում է R դիմադրությամբ, իսկ լիցքաթափումը՝ շատ անգամ փոքր դիմադրություն ունեցող լամպով: Այդ պատճառով կարելի է համարել, որ $T \approx t_2 - t_1$: Ուստի, պարբերության համար ստանում ենք

$$T = RC \ln \left| \frac{V_0 - V_h}{V_0 - V_b} \right|; \quad (5)$$

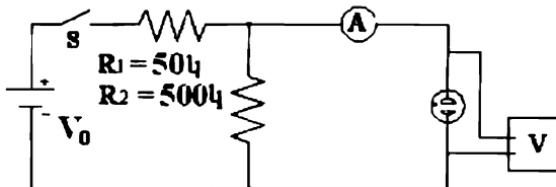
(5) արտահայտությունը ցույց է դարձնում պարագաների V_h և V_b լարումների դեպքում սննան աղբյուրի V_0 լարումը մեծացնելիս

պարբերությունը փոքրանում է, իսկ հաճախությունը՝ համապատասխանաբար, աճում:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

ա) V_h և V_b սահմանային լարումների որոշումը:

1. Հավաքել շղթան ըստ նկ.5-ի: Օգտագործվող նեռնային լամպերն ունեն տարրեր բռնկմակ լարումներ՝ ընկած 120-ից 170Վ սահմաններում և համապատասխան հանգման 50-ից 70 Վ: Հաստուն հոսանքի աղբյուրը (V_0) տակս է առավելագույն լարում մինչև 200 Վ, դիմադրությունները 1 Վտ եզրությամբ:

նկ.5. Ծրագրային և V_b -ի որոշման համար:

2. Դանդաղորեն մեծացնել աղբյուրի լարումը և չափել V_b պոտենցիալը նեռնային լամպի բռնկման պահին:

3. Բռնկվելուց հետո, դանդաղորեն փոքրացնել աղբյուրի լարումը: Որոշել V_h լարումն այն պահին, երբ լամպը հանգում է: Կրկնել վերկի քայլերը 2 անգամ, ճշտության մեջ համոզվելու համար:

բ) Լարում-հոսանք կախվածության գրաֆիկի ստացումը:

1. Մեծացնել աղբյուրի լարումը մինչ լամպի բռնկվելը. նշել բռնկման V_b լարումը:

2. Մեծացնելով աղբյուրի լարումը միաժամանակ գրանցել հոսանքն ու լարումը լամպում: Տրված լարումը չպետք է գերազանցի 200 Վ:

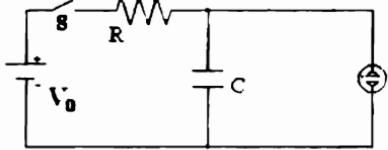
3. Դանդաղորեն փոքրացնելով աղբյուրի լարումը՝ որոշել V_h հանգման լարումը:

4. Կառուցել լարում-հոսանք կախվածության գրաֆիկը:

գ) Ռեզարսացիոն տատանումներ:

1. Հավաքել շղթան ըստ նկ 6-ի. օգտագործելով $R = 0.5 \text{ } \Omega\text{մ}$ և $C = 0.47 \text{ } \mu\text{F}$ արժեքներով տարրեր և V_0 (0-200 V) լարմամբ սննան առբյուլ:

2. Միացնել աղբյուրը և դանդաղորեն մեծացնել լարումը մինչև լամպի բռնկումը: Գրանցել հոսանքի աղբյուրի V_0 լարման արժեքը:

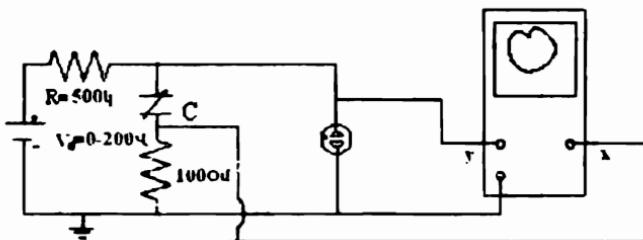
Նկ.6. Ռեզարսացիոն տատանումների գեներատորի սխեման

3. Վայրկենաչափի կամ օսիլոգրաֆի օգնությամբ չափել բռնկման պարբերությունը: Դուք կարող եք ընտրել C -ի և R -ի արժեքներն այնպես, որ պարբերությունը լինի փոքր, որպեսզի հեշտանա վայրկենաչափի օգնությամբ չափելը: Բարձր հաճախությունների դեպքում օգտվել օսիլոգրաֆից:

4. Օգտվելով (5) հավասարումից և իմանալով V_b , V_h և V_0 արժեքները՝ հաշվել պարբերությունը և համենատել փորձնական արդյունքների հետ:

դ) Դիտել ռեզարսացիոն տատանումների փուլային դիմանկարը:

1. Հավաքել նկ.7-ի շղթան.

Նկ.7. Փուլային դիմանկարի ստացման սխեմա:

2. Մեծացնելով աղբյուրի V_0 լարումը մինչև լամպի բռնկումը պարբերությունը հասցնել $T=0.2\text{f}$:

3. Միացնել օսիլոգրաֆի $x-y$ մուտքերը արտաքին փուման ռեժիմում (ներքին փուման գեներատորի անջատված վիճակում) և դիտել փուլային դիմանկարը:

Աշխատանք 9

ԹՈՒՆԵԼԱՅԻՆ ԴԻՌՈՒ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

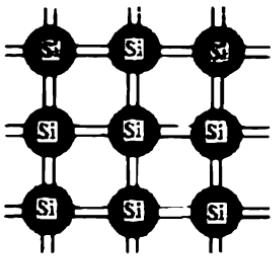
Աշխատանքի նպատակը թունելային դիրոջի վոլտ-ամպերային բնութագծի փորձարարական ստացումն է: Չնայած կիսահաղորդչային էլեմենտները սկզբնապես ստեղծված են եղել գծային տիրություն աշխատելու համար, սակայն նրանց բնորոշ է նաև ոչ գծայնությունը: Այս աշխատանքում ուսումնասիրվում է ամենահետաքրքիր ոչ գծային կիսահաղորդչային սարքերից մեկը՝ թունելային դիրոջ: Նրա վոլտ-ամպերային բնութագիծն ունի բացասական դիմադրության տիրություն: Համեմատության համար ստորև բերված է սովորական թունելային դիրոջների համառոտ նկարագրությունը:

ա) *թ-ռ տիպի կիսահաղորդչային դիրոջներ*. Սովորական կիսահաղորդչային դիրոջները (կիդ) պատրաստվում են սիլիցիումից կամ գերմանիումից, որոնք քառավալենտ են և արտաքին (վալենտական) թաղանթում ունեն 4 էլեկտրոն: Կիսահաղորդչիչների սեփական հաղորդականությունը մեծացնելու համար սիլիցիումի ատոմների որոշակի քանակությունը փոխարինվում է եռավալենտ կամ հնգավալենտ ատոմներով: Նման տիպի կիսահաղորդչիչներին անվանում են խառնուրդային:

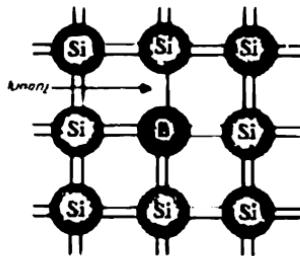
Ստորև ներկայացվող տեսական մասում բացատրվում է, թե ինչպես կարող են օգտագործվել այդ երկու խառնուրդային տարրերը երկու՝ *n* և *p* տիպի հաղորդականություն ունեցող կիսահաղորդչիչներ ստեղծելու համար:

Նկ.1-ը ներկայացնում է մաքուր կիսահաղորդչի (Si^{4+}) ատոմային մոդելը:

Սիլիցիումի յուրաքանչյուր ատոմ արտաքին թաղանթում ունի չորս վալենտական էլեկտրոն, որոնք ապահովում են հարևան ատոմների հետ կովալենտ կապը: Նկ.1-ում յուրաքանչյուր ուղիղ գիծ պատկերում է այդ կապն ու կապված էլեկտրոնը: Եթե սիլիցիումի ատոմների ոչ մեծ տոկոսը փոխարինենք եռավալենտ խառնուրդային ատոմներով (ակցեպտորներով), օրինակ՝ բորով (B^{3+}), կատեղծվի ազատ կապ (խորոշ):

Նկ.1. Աստոմները միացնող ուղիղ գծերը պատկերում են կովալենտ (կամ զույգելեկտրոն) կապը

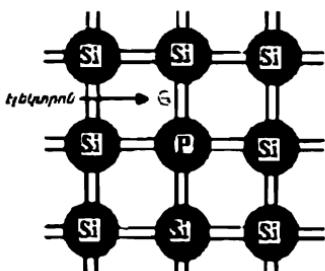

Նկ.2. Սիլիցիումին ավելացված բորի խառնուրդը առաջացնում է p -տիպի կիսահաղորդիչը

Եթե ունենք խոռոչ ստեղծող խառնուրդով կիսահաղորդիչ, ապա այն կոչվում է խոռոչային կամ p -տիպի:

Նկ.2-ում պատկերված է p -տիպի կիսահաղորդչի սխեմատիկ պատկերը: Խոռոչները կարող են գրադեցվել հարևան աստոմներից պոկված թափառող շարժում կատարող էլեկտրոնների կողմից: Արդյունքում ստեղծվում է այնպիսի տպավորություն, ասես բյուրեղում խոռոչն է շարժվում էլեկտրոնի հակառակ ուղղությամբ: Այդ պատճառով խոռոչների շարժումը համարվում է համարժեք դրական լիցքի շարժմանը:

Եթե Si -ում որպես խառնուրդ օգտագործված է ֆուֆորի (դոնոր) P^{5+} հնգավալենտ ատոմ, ապա առաջանում են ազատ էլեկտրոններ: Նկ.3-ում ցույց է տրված այդպիսի խառնուրդի օրինակը: p -տիպի կիսահաղորդիչներում, դրական խոռոչների նման, այդ ազատ էլեկտրոնները կարող են կիսահաղորդչի երկայնքով թափառող շարժում կատարել: Ազատ էլեկտրոններով կիսահաղորդիչը կոչվում է n -տիպի կիսահաղորդիչ: p -տիպի և n -տիպի կիսահաղորդչային նյութերի միացությունը կոչվում է դիոդ (Ակ.4): Ազատ էլեկտրոնները թափառող շարժում են կատարում n -ից դեպի p

Նկ.3. Si -ին ավելացված ֆուֆորի խառնուրդը առաջացնում է n -տիպի կիսահաղորդիչը.

տիպի կիսահաղորդիչ և գրադեցնում են անցմանը մոտիկ գտնվող խոռոչները: Դա քչացնում է խոռոչների թիվը անցմանը մոտիկ

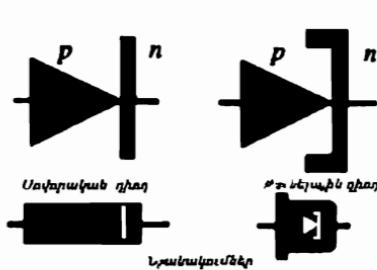
գտնվող տիրույթում ու, համապատասխանաբար, փոքրացնում է վերամիառվելու ընդունակ էլեկտրոնների թիվը:

Էլեկտրոնների տեղաշարժման պատճառով p -տիպի նյութի մաքուր (սեփական) լիցքը անցման շերտին մոտ դառնում է բացասական և այդ նույն պատճառով էլ n -տիպի նյութը անցմանը մոտ տիրույթում դառնում է դրական:

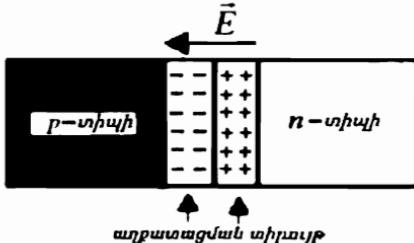
Դա առաջացնում է $\bar{E}$ էլեկտրական դաշտ ինչպես ցույց է տրված նկ.4-ում:

Նկ.4-ից երևում է, որ այդ ստեղծված էլեկտրական դաշտի ուղղությունն այնպես է ազդում, որպեսզի խոչընդոտի էլեկտրոնների կամ խոռոչների հետագա շարժմանը անցնան

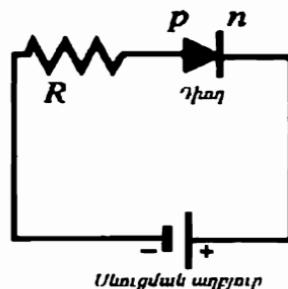
շերտով: Բանի որ անցնան տիրույթը և սեփական լիցքը շարունակում են աճել, էլեկտրական դաշտի լարվածությունը և պոտենցիալը մեծանում են: Էլեկտրական դաշտի լարվածությունը կածի այնքան, մինչև այն դադարեցնի անցումով էլեկտրոնների միգրացիան: Si -ի համար 0.74-ի կարգի պոտենցիալների տարրերությունը (Ge -ի համար 0.354) հանգեցնում է հավասարակշռության: Նկ.5-ում ցույց են տրված դիոդի և թունելային դիոդի սիմվոլիկ պատկերները: Դիոդի սլաքը ներկայացնում է p -տիպի նյութ (անող), իսկ ուղղաձիգ շերտը՝ n -կատոդ: Դիոդի պայմանական նշանի սլաքի ուղղությունը համընկնում է նրանում հոսանքի ուղիղ ուղղության հետ:

Նկ.5. Դիոդի և թունելային դիոդի նշանակումը.

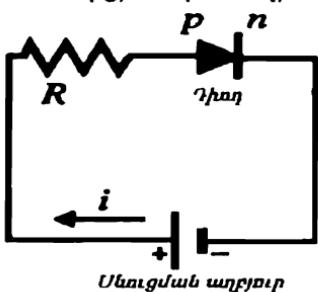

Նկ.4. Անցման տիրույթը ցույց է տալիս $p - n$ դիոդի միացումը

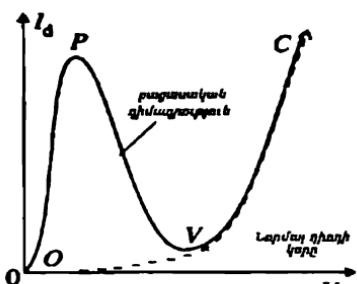
Նկ.6 $p - n$ դիոդը հակադարձ միացման դեպքում.

Եթե լարնան աղբյուրը սովորական դիոդին միացնենք այնպես, ինչպես նկ.6-ում է ցույց տրված. ապա լեկտրական արգելակող դաշտը դիոդային անցումով կածի: Դա կրերի անցնան տիրույթի մեծացնանք և ավելի կոժվարացնի այդ տիրույթով հոսանքի անցնանք: Այդպիսի դիոդային շղթան անվանում են հակադարձ միացնան շղթա: Հակադարձ միացնան դեպքում շղթայում հոսանք չկա (կան այն շատ փոքր է): Եթե սովորական դիոդը միացված է արտաքին աղբյուրին, ինչպես նկ.7-ում, ապա ասում են, որ իրականացված է ուղղի միացում: Ուղի միացնան դեպքում, եթե արտաքին լարումը բավականին մեծ է (Si -ի համար մեծ է 0.74 -ից, Ge -ի համար մեծ է 0.35 Վ-ից), ապա հաղթահարվում է անցնան ներքին պոտենցիալը:

Նկ.7. $p - n$ դիոդը ուղի միացնան դեպքում:

բ) Թունելային դիոդ

Նկ.8. Թունել-պիմ հոսանքի կախվածությունը պոտենցիալների (V_d) տարբերությունից:

Անցնան շերտով լեկտրոնների և խոռոչների պահպանվող հոսքը կարող է ստեղծել համեմատաբար մեծ հոսանք արտաքին շղթայում:

Նկ.7-ի համար, եթե մարտկոցը փոխարինենք փոփոխական հոսանքի աղբյուրով, ապա ստացվում է բարախող հոսանք:

Հոսանքի ուղղումը սովորական դիոդների ամենակարևոր կիրառություններից մեկն է:

Չնայած թունելային դիոդները պատրաստված են սովորական դիոդների նման, բայց նրանք աշխատում են բոլորովին այլ ձևով և սովորաբար պատրաստում են Ge -ից (Si -ի փոխարեն): Սովորական դիոդներում խառնուրդի կոնցենտրացիան կազմում է 10^{20} մ⁻³: Թունելային դիոդներում խառնուրդի կոնցենտրացիան 10^4 անգամ ավել է և հասնում է մինչև 10^{24} մ⁻³. Մեծ կոնցենտրացիաները ավելի շատ խօռոչներ են առաջացնում, n և p տիպի կիսահաղորդիչներում: Խառնուրդն ավելացնելիս անցնան տիրույթը փոքրանում է:

Պահանջվող հոսանքը պահպանելու համար անհրաժեշտ է, որ փակող շերտը շատ անգամ փոքր լինի նորմալ դիոդի համեմատությամբ: Խառնուրդի ավելացումը բերում է անցնան գոտու փոքրացման 10^{-6} -ից 10^{-8} մ: Եթե անցնան տիրույթն այդքան փոքր է, ուղիղ ուղղությամբ հոսանքը առաջանում է այնպիսի էլեկտրոնների կողմից, որոնք ընդունակ են կատարել քվանտանեխանիկական թունելային անցում էներգետիկ արգելքի միջով: Նկ 8-ում հոծ գծով բերված է թ՛ղի միջով անցնող (I_d) հոսանքի կախվածությունը պոտենցիալների (V_d) տարրերությունից: Գրաֆիկի OPV տիրույթը նկարագրում է թունելային էֆեկտը: Կետագերով ցույց է տրված հոսանքի կախվածությունը պոտենցիալների տարրերությունից սովորական գերմանիումային դիոդի համար: Կորի բացասական թեքության P -ից V տիրույթը բացասական դիմադրության տիրույթն է: Տարբեր թունելային դիոդները տարբեր աշխատանքային բնութագրեր ունեն: Բայց վոլտամպերային բնութագծի որակական տեսքը համընկնում է (նկ 8):

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

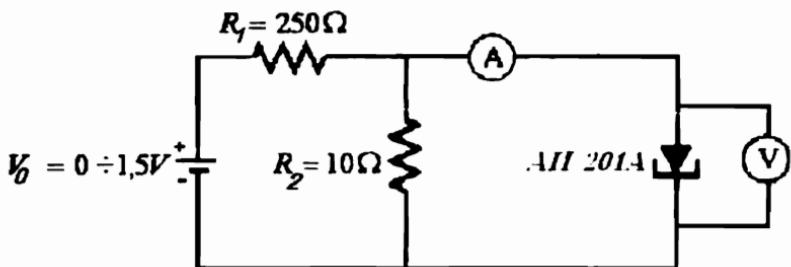
1. Նկ.9-ում տրված է թունելային դիոդի վոլտ-ամպերային բնութագծի ստացման սկզբունքային սխեման: Հավաքեք այդ շղթան: Այստեղ օգտագործվում է $AH201A$ տիպի թղ:

2. V_0 սննան աղբյուրի լարումը դանդաղ մեծացրեք միաժամանակ գրանցելով դիոդի պոտենցիալը և նրանով անցնող հոսանքը: Թ՛ղ-ն հեշտությամբ է շարքից դուրս գալիս, դրա համար պետք է ուշադիր լինել և հետևել չափող սարբերի ցուցմունքներին, որպեսզի չգերազանցվի հոսանքի հանձնարարված առավելագույն արժեքը: $AH201A$ դիոդի համար այն 8 մԱ է:

3. Լարման մեծացմանը գուգընթաց դիոդով անցնող հոսանքը մեծանում է և հետազայում սկսում փոքրանալ: Դա համապատասխանում է բացասական դիմադրության տիրույթին:

4. Հարուսնակել մեծացնել սննան աղբյուրի լարումը այնքան ժամանակ, մինչև դիոդն անցնի դրական դիմադրության տիրույթը չգերազանցելով հոսանքի առավելագույն արժեքը:

5. Կառուցել I , -ի կախվածությունը V , -ից: Պարզել, թե ինչպիսի՞ն պետք է լինի բացասական դիմադրության միջին արժեքը (կորի թեքության անկյան տանգենսը թվապես հավասար է դիմադրությանը):

Ակ.9. Թունելային դիոդի վկատ-ամպերային բնութագծի ստացման սխեման:

6. Ո՞րն է R_1 և R_2 դիմադրությունների դերը: Գնահատել նրանց վրա լարման անկումները:

7. 10 Ω դիմադրությունը փոխարինեք 50 Ω-ով և կրկնեք չափումները: Բացատրել, թե ինչ է տեղի ունենում. Եթե գերազանցում են կրիտիկական լարումը: Հասնելով կրիտիկական լարման արժեքին սննան լարումը դանդաղ փորձացրել և հետևել չափող արժեքների կտրուկ թրիչքներին: Ուսումնասիրեք հիսթերզիսի երևոյթը: Ինչո՞ւ դիմադրության փոփոխությունը կարող է բերել հիսթերզիսի ընդհատման:

8. Թե՛ կորը նկարագրելով

$$I_D = A_1 V + A_2 V^2 + A_3 V^3$$

հավասարմանք՝ որոշեք A_1 , A_2 և A_3 , հաստատունների արժեքները:

9. Ենթադրելով, որ աշխատանքային կետը գտնվում է բացասական դիմադրության միջին մասում, հավասարումը կարող է ապրոքսիմացվել, ինչպես $I = -aV + bV^3$: Գտնել a -ի և b -ի արժեքները:

Աշխատանք 10

ԹԻՒՆԵԼԱՅԻՆ ԴԻՌՈՐՎ ԻՆՔՍԱԳՐԳՈՍԱՆ ԳԵՆԵՐԱՏՈՐ

Աշխատանքի նպատակն է ուսումնասիրել Վան դեր Պոլի (ՎդՊ) հավասարմանը նկարագրվող ինքնազրգուման գեներատորի աշխատանքը: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում տատանումների ծեփի փոփոխության՝ կախված դեկավարվող պարամետրերից: Փորձի ընթացքում առավել հասկանալի կղարնան հետևյալ հասկացությունները՝ սահմանային ցիկլ՝ ինքնազրգություն տատանումներ, ռելաքսացիոն տատանումներ և այլն:

Այս աշխատանքը թույլ է տալիս նաև, փորձի արդյունքները համեմատել տեսության հետ:

ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Այստեղ օգտագործվում է աշխատանքում 9-ում նկարագրված փորձնական աշխատանքի սխեման: Նկ.1-ում բերված է թունելային դիոդի վոլտամպերային բնութագիծը ($I - V$):

Աշխատանք 9-ում նկարագրված է, թե ինչպես ստանալ այդ կորը: $I = f(V)$ կորի հավասարումը I_s, V_s աշխատանքային կետի շրջակայքում կարելի է ներկայացնել հետևյալ տեսքով

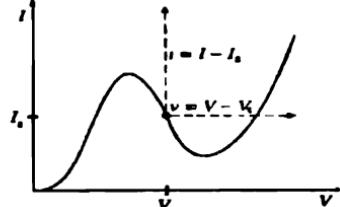
$$I = -aV + bV^3 \quad (1)$$

ԱԻ201.4 դիոդի համար որոշել a և b արժեքները:

Օգտագործելով հոսանքների և լարումների համար Կիրլինֆի օրենքը՝ կարող եք ստանալ Վան դեր Պոլի հավասարումը (Աշխ. 4)

$$I' = -\left(\alpha - \beta V^2\right)V + \omega^2 V = 0, \quad (2)$$

$$\text{որտեղ } \alpha = \frac{1}{C} \left(a - \frac{1}{R} \right), \quad \beta = \frac{3b}{C} \quad \text{և} \quad \omega = \frac{1}{\sqrt{LC}}$$

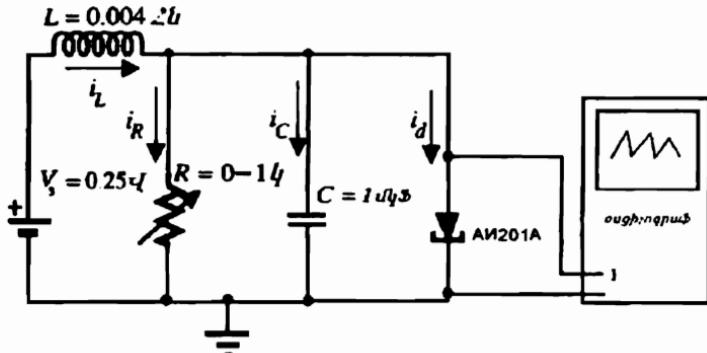

Նկ. 1. Թունելային դիոդի $I - V$ վոլտ-ամպերային բնութագիծը:

R դիմադրությունը փոփոխելով կարելի է պարզել այդ պարամետրի ազդեցությունը տատանումների ծնի վրա:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

1. Հավաքել նկ 2 -ում բերված սխեմային համապատասխանող շղթան:

Նկ.2. ԳԵՆԵՐԱՏՈՐԻ ԱԿԳՐՈՒՆՔԱՅԻՆ ՍԽԵՄԱՆ

Թղ-ի հիման վրա իրականացված գեներատորում պարագիտային ունակությունները և ինդուկտիվությունները կարող են առաջացնել որոշ խնդիրներ, ուստի ցանկալի է օգտվել կարծ հաղորդալարերից: Աշխատանքում հարկավոր է հիմանալ թղ-ի *a* և *b* պարամետրերը: Ճշկրիտ չափումներ կատարելու համար փոփոխական R դիմադրության փոխարեն օգտագործեք դիմադրությունների արկդ:

2. Միացրել շղթան և ճշտեք աղբյուրի լարումը: R -ի արժեքը ընտրեք 50Ω :

3. Օսղիլոգրաֆի միջոցով որոշել տատանման հաճախությունը և համեմատել տեսական $\nu = 1/2\pi\sqrt{LC}$ արժեքի հետ:

4. Դանդաղ փոքրացնելով R -ը հետևել տատանումների տեսքի փոփոխմանը:

5. Պարզել R -ի փոքրացման դեպքում, ինարավո՞ր է արդյոք կորը ապրոքսիմացնել սինուսոիդով:

6. Միմյանցից շատ տարբերվող R -ի 4 արժեքների համար պատկերել տատանումների տեսքը:

7. Պարզել R -ի ի՞նչ արժեքի դեպքում են վերանում տատանումները:

8 R -ի կրիտիկականից մեծ արժեքների համար ստանալ տատանումները: R -ի արժեքը կտրուկ իջեցրեք մինչև կրիտիկականից շատ քիչ տարբերվող արժեք: Ինչպես կփոխվի տատանման տեսքը:

9 Փորձնական ստացված արդյունքները համեմատեք համակարգչային մոդելավորման միջոցով ստացվածի հետ:

Դիտողություններ 1 կետի վերաբերյալ

ա) Մնուցման աբյուրի լարումը պետք է հաստատուն պահպի $V_s = 0,25$ Վ (ցանկալի է օգտագործել փոքր r ներքին դիմադրությամբ սնուցման աղբյուր):

բ) Ինդուկտիվությունը պետք է ունենա փոքր ակտիվ դիմադրություն, որպեսզի R -ի արժեքը ճիշտ որոշվի: Այսպես օրինակ, կարելի է օգտագործել 0,04 ՀԵՆՐԻ և 1,0 Օմ-ից փոքր դիմադրությամբ ինդուկտիվություն:

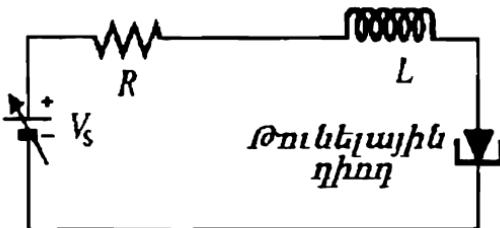
Աշխատանք 11

ՌԵԼԱՔՍԱՑԻՈՆ ՏԱՏԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՍՏԱՑՈՒՄ ԹԹՈՒՆԵԼԱՅԻՆ ԴԻՌՈՒ ՄԻՋՈՑՈՎ

Աշխատանքի նպատակն է ուսումնասիրել լարման աղբյուր, թղ, ինդուկտիվություն և դինադրություն պարունակող գեներատորի առաջացրած ռելաքսացիոն ինքնատատանումները և տատանումների տեսքից որոշել թղ բացասական դիմադրության տիրութը:

ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

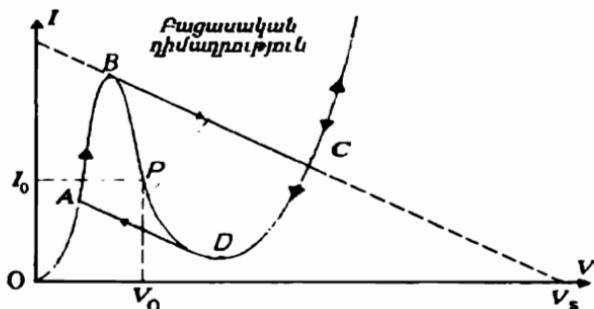
Ինքնատատանումների գեներատորները ոչ գժային համակարգեր են, որոնք սնվելով հաստատուն էներգիայի աղբյուրից կատարում են չնարող տատանումներ. Այդ տատանումները նկարագրվում են աշխատանք 10-ի (2) բանաձևով: Կախված α և β գործակիցներից՝ տատանումներն ունենում են տարբեր բնույթ: Այն դեպքում, եթե $\alpha >> \beta$ -ից, այդ տատանումները զգալիորեն տարբերվում են ներդաշնակից և բաժանվում են երկու տիրույթների՝ սահուն փոփոխության և կտրուկ թոփշըների: Այդպիսի տատանումները կոչվում են ռելաքսացիոն:

Նկ. 1. Ռելաքսացիոն տատանումների գեներատորի մինչմանական կառացումը

Նկ.1-ում բերված էլեկտրական շղթան օգտագործվում է ինքնամակածված տատանումների առաջացումը բացատրելու համար: Շղթայում պարամետրերը ընտրված են այնպես, որ նրա V_0 աշխատանքային կետը գտնվի թունելային դիոդի բացասական դիմադրությամբ:

թան անկայուն տեղամասի մեջտեղում (նկ.2-ի P կետը): Եթե սմնան աղբյուրի լարումը, դանդաղ մեծացնել, հաստատուն հոսանքը աճում է այնքան ժամանակ, մինչև դիորդի միջով հոսանքը O -ից հասնի B կետին (նկ.2) (L ինդուկտիվության վրա պոտենցիալի անկումը կարելի է անտեսել, քանի որ նրա ակտիվ դիմադրությունը շատ փոքր է):

Նկ.2 Թունելային դիորդի վոլտ-ամպերային բնութագիծ

Եթե շարունակենք մեծացնել լարումը, դիորդ աշխատանքային B կետից թունելան կանցնի C կետ (այստեղ B և C կետերը գտնվում են բեռի գծի վրա): Եթե R դիմադրությունը մեծ է որոշակի արժեքից (BPD բացասական դիմադրության տիրուպին համապատասխանող), ապա տեղի է ունենում թունել B -ից C կետ: Այդ թունելը տեղի է ունենում շատ արագ և լարման անկումը ինդուկտիվության վրա արագ փոխում է նշանը: C կետում դիորդի լարումը փոփրանում է ինդուկտիվության վրա լարման փոփոխության չափով: Աշխատանքային կետը C -ից տեղակոխվում է D : Այդ կետում լա-

* Բնորդ գիծը հաջորդական միացված դիորդի R դիմադրության և սմնան աղբյուրի դեպքում որոշվում է ըստ Կիրխհոֆի օրենքի. համաձայն հետևյալ բանաձևի

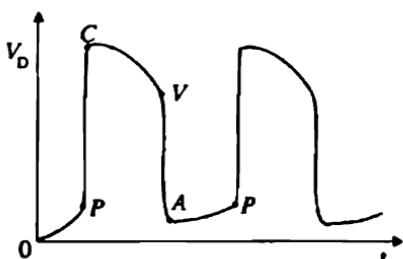
$$V = V_d + IR.$$

որտեղ V , - ո սմնան աղբյուրի, V_d - ո դիորդի լարումն է, I - ո ընդհանուր հոսանքը. Այդ ուղղի և դիորդի ստատիկի $V_d(I)$ բնութագիրը հատման կետը որոշում է աշխատանքային կետը. Հաստատուն R -ի դեպքում, եթե փոխվում է սմնան լարումը BC ուղղղը մնում է ինքն իրեն զուգահեռ և աշխատանքային կետը տեղաշարժվում է դիորդի ստատիկ բնութագիր վրայով

բումը, մնալով մեծ V_0 -ից. Կփոքրանա ինքնամակածման պատճառվ և թոշքածև կանցնի A կետ: Համանան պատճառվ ա կետը տեղափոխվում է B և պրոցեսը կրկնվում է: Այս որակական բացառության մեջ ենթադրվում է, որ ինդուկտիվությունն ունի բավականին մեծ արժեք որպեսզի հնարավոր լինի մեծ թոշք B -ից C և D -ից A :

Փոքր L -ի դեպքում հնարավոր է, որ համակարգն աշխատի բացասական դիմադրության տիրույթում: Այդ տիրույթում փոքր տատանումները սինուսոիդալ են:

Լարման կախումը ժամանակից ցույց է տրված նկ 3-ում: Կորը բնութագրում է լաբորատոր աշխատանքում ստացվող ռելաքսացիոն տատանումները:

Նկ.3. Լարման կախումը ժամանակից ռելաքսացիոն տատանումների դեպքում.

Հարկավոր է նշել, որ թղ-ի հիման վրա աշխատող շղթաները շատ մեծ դժվարությամբ են վերարտադրում նկարագրված տատանումները նոյն շղթայի պարագիտային (մակարության) ունակության և ինդուկտիվության պատճառվ: Դա բերում է մեծ դժվարությունների էլեկտրոնային շղթաներ նախագծողների համար:

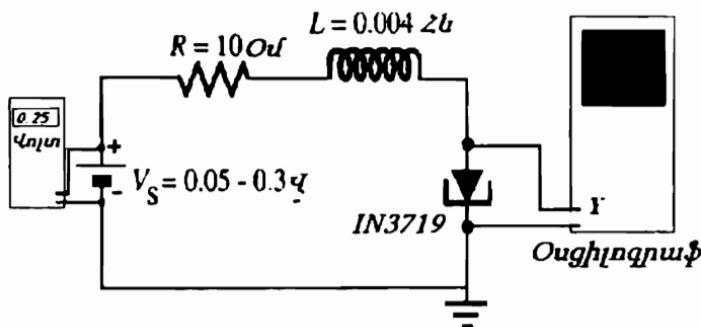
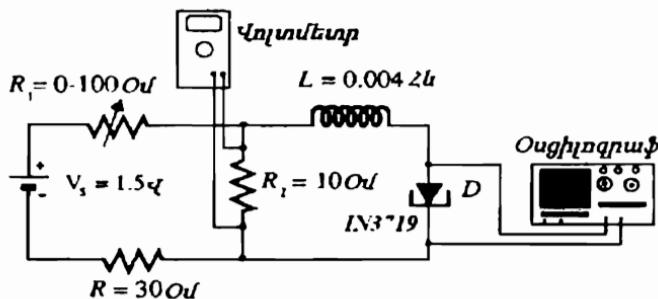
ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՏԱՐՄԱՍ ԸՆԹԱՑՔԸ

Հավաքել նկ.4-ում կամ նկ 5-ում բերված սխեմաներից որևէ մեկին համապատասխանող շղթան: Եթե օգտագործվում է երկրորդ շղթան, ապա աղբյուրի լարումը պետք է պահել հաստատուն: Սխեմաներում կարող է աշխատել ցանկացած թղ, բայց խորհուրդ է տրվում օգտագործել **ԱՀ 2014**:

1. Եթե օգտագործվում է նկ.4-ի սխեման, ապա R փոփոխական դիմադրության կարգավորման միջոցով գտնել վոլտ-ամպերային բնութագծի բացասական դիմադրության տիրույթին համապատասխանող աշխատանքային կետը, որի դեպքում օսղիղոգրաֆի էկրանին կհայտնվի ռելաքսացիոն տատանումների նկ. 3-ին նման կորը:

2. Օսիլոգրաֆի օգնությամբ չափել տատանումների պարբռությունը:

3. Չափել լարման արժեքները A, P, V և C կետերում: Եթե կատարել եք աշխատանք 5-ը, համեմատեք այս արժեքները նրանում ստացված արժեքների հետ:

Նկ.5 Այլընտրանքային սինուս ռելաքսացիոն տատանումների գեներացիայի համար:

4. Անջատել ինդուկտիվությունը շղթայից: Բացատրել տեղի՝ են ունենում, արդյոք, ռելաքսացիոն տատանումներ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. L. U. Ալպանյան, Ռ. Ս. Հակոբյան, Յու. Ս. Չիլինգարյան: Ոչ գծային ֆիզիկայի ներածություն: ԵՊՀ իրատարակչություն: Երևան, 2006:
2. **Берже П., Помо И., Видаль К.** Порядок в хаосе. М.: Мир, 1991.
3. **L. Lam.** Introduction to nonlinear Physics. 1997
4. **R. H. Enns, G. C. Mc Guine.** Nonlinear Physics with mathematica for scientists and engineers 2001.
5. **H. D. I. Abarbanel, M. I. Rabinovich, M. M. Sushchik.** Introduction to nonlinear dynamics for physicists. Singapore. 1993.
6. **Заславский Г. М., Сагдеев Р. С.** Введение в нелинейную физику. М.: Наука, 1988.
7. **В. С. Анищенко.** Знакомство с нелинейной динамикой. М.: 2002
8. **В. С. Анищенко, Т. В. Вадивасова.** Нелинейная динамика хаотических и стохастических систем. Изд -во Саратовского университета, 1999.
9. **В. С. Анищенко.** Сложные колебания в простых системах. М.: Наука, 1990.
10. **М. И Рабинович, Д. И. Трубецков.** Введение в теорию колебаний и волн. М.: Наука, 2003.
11. **H. Goldstein, Ch. Poole, J. Safko.** Classical mechanics. Third ed. Addition Wesley. Longman 2002.
12. **Е. Г. Пугачева, К. Н. Соловьевенко.** Самоорганизация социально-экономических систем. Иркутск, БГУЭП, 2003.
13. **Н. В. Карлов, Н. А. Кириченко.** Колебания, волны, структуры. М. Физматлит. 2003.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
Աշխատանք 1	
Փուլային դիմանկար	5
Աշխատանք 2	
«Գիշատիչ-զոհ» համակարգի մաթեմատիկական մոդելավորում	13
Աշխատանք 3	
Վիճի կամրջակ: Կայուն սահմանային ցիկլ	19
Աշխատանք 4	
Վան դեր Պոլի սահմանային ցիկլ	29
Աշխատանք 5	
Լորենցի աստրակտոր	34
Աշխատանք 6	
Լոգիստական արտապատկերում	39
Աշխատանք 7	
Շրջված տատանակի հարկադրական տատանումները	46
Աշխատանք 8	
Ուլաքսացիոն տատանումների ստացում ներմային լամպի միջոցով	51
Աշխատանք 9	
Թունելային դիոդի բացասական դիմադրություն	57
Աշխատանք 10	
Թունելային դիոդով ինքնագրուման գեներատոր	63
Աշխատանք 11	
Ուլաքսացիոն տատանումների ստացումը թունելային դիոդով	66
Օգտագործված գրականության ցանկ	70